

EESTI KULTUURILOO ÕPPEMATERJAL

IV

LÄÄNEMAA

EESTI KULTUURILOO ÕPPEMATERJAL

IV

LÄÄNEMAA

EESTI AJALOO- JA ÜHISKONNAÕPETAJATE SELTS

TALLINN 2012

Õppematerjali koostamist ja väljaandmist rahastas Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium

Kogumiku koostaja Mare Oja

Teabetekstide koostajad ja tööülesannete autorid: Jorma Friberg, Anneli Lõuna, Kalle Lõuna, Ülla Paras, Alar Schönberg, Triin Viiron
Tööülesannete autorid: Anneli Lõuna, Kalle Lõuna, Triin Viiron
Ekspertid Kalev Jaago, Kalli Pets

Teabetekstide toimetaja Mati Laur
Tööülesannete toimetaja Mare Oja
Keeletoimetaja Eda Kauksi

© Eesti Ajaloo- ja Ühiskonnaõpetajate Selts, 2011

ISBN 978-9949-9214-0-9 (kogu teos)

ISBN 978-9949-9276-0-9 (trükis)

ISBN 978-9949-9276-1-6 (PDF)

Eessõna

2010. aastal vastu võetud põhikooli ja gümnaasiumi riiklike õppekavade ajaloo ainekava rõhutab kodukoha ajaloo ja kultuuriloo tundmise tähtsust. Uue mõistena on ainekavas kultuurikeskkonna mõiste, mida saab omandada kodukoha kultuuri- ja ajaloo seoses. Ainekava seab eesmärgiks, et õpilased mõistaksid oma rolli kultuuripärandi säilitajana ja edasikandjana. Ajaloo õppimise põhimõtte on liikuda lähemalt kaugemale, alustades kodukoha ajaloost, luuakse käsitletava teema ja paigaga isiklik seos.

Ainekava eesmärkide täitmiseks on koostatud 17 raamatust koosnev õppekomplekt: igale maakonnale on oma raamat, lisaks eraldi raamatud Tallinna ja Tartu kohta.

Õppematerjali saab kasutada Eesti ajaloo õpetamisel nii põhikoolis kui ka gümnaasiumis kodukoohaümbruse ajaloo tundmaõppimiseks ning kultuurikeskkonna mõtestamiseks. Siit leiab õpetaja abi ka õppekäikude ja kultuurilooliste ekskursioonide korraldamiseks.

Raamatud on koostatud kronoloogilisel põhimõttel ja struktureeritud Eesti ajaloo ainekava perioodiseeringu alusel. Õppematerjalis kirjeldatud objektid, paigad ja ehitised kuuluvad kultuuriväärtuste registrisse ja aitavad illustreerida käsitletavat ajalooteemat. Õppematerjal sisaldab erinevaid rubriike: muinasajast asulakohad, matmispaigad, muinaspõllud, hiied, linnamäed ja maalinnad; kesk- ja varauusajast linnused, kirikud ja kloostrid, linnade turuplatsid, raekojad, gildi- ja tsunftihooned; uusajast mõisahäärberid, kõrtsid, seltsi- ja rahvamajad, koolihooned, postijaamad ja tööstusrajatised. Välja pole jäetud ka nõukogudeaegseid kolhoosikeskusi ega tänapäeva elu atraktiivseid sümboleid, mis kunagi omakorda ajalooks saavad. Lisaks saab lugeda paikkondlikke legende ja teavet piirkonna muuseumide kohta.

Õppematerjal valmis ajalooõpetajate koostööprojektina, millesse kaasati ka kohalikke kultuuriloolasi ja muuseumitöötajaid. Töö käigus kooskõlastati raamatute struktuuri, ühtlustati infotekstide ja õppetekstide nõudeid.

Lääne maakonna õppematerjalide koostamist koordineeris Haapsalu Wiedemanni Gümnaasiumi ajalooõpetaja Kalle Lõuna. Õppematerjalide valmimisel osutasid märkimisväärset abi Muinsuskaitseameti Läänemaa vaneminspektor Kalli Pets ja Läänemaa muuseumi teadur Kalev Jaago. Õppekomplekti koostamist ja väljaandmist rahastas Eesti Vabariigi Haridus- ja Teadusministeerium. Kõigile neile suur tänu!

Kogumiku koostaja

Lääne maakond

Lääne maakonna administratiivne keskus on Haapsalu linn. Lääne maakonnas on 12 omavalitsust, neist Vormsi vald on saareline omavalitsus. Maakonnas on üks vallasisene linn (Lihula), kuus alevikku ja 236 küla. Haapsalu linn on Tallinnast 101 km ja Tartust 243 km kaugusel. Mandri-Eesti tähtsaim ühenduspunkt Hiiumaa ja Vormsiga on Rohuküla sadam, Saaremaaga aga Virtsu sadam. Lääne maakond on rahvaarvult 14. ja pindalalt 11. maakond. 88% maakonna rahvastikust moodustavad eestlased. 1. jaanuari 2011. aasta seisuga elas Läänemaal 27 272 inimest, neist 48% moodustasid mehed ja 52% naised.

Juba muinasajal oli Läänemaa omaette maakond, siin on olnud tihe asustus, palju kalmeid, linnuseid, kultusepaiku. Keskajal kuulus enamik siinsetest aladest omaette riiki - Saare-Lääne piiskopkonda. Sellest ajajärgust pärinevad Haapsalu ja Lihula piiskopilinnus, paljud kirikud, samal ajal kujunes ka unikaalne rannarootsi asustus.

Uusajal oli Läänemaa iseseisva maakonnana nii Rootsi kui ka Venemaa koosseisus. Maakonda kuulusid veel Hiiumaa ning osa tänapäeva Rapla- ja Pärnumaast. Praegused administratiivsed piirid kehtestati Nõukogude ajal. Rootsi aeg tõi kaasa muutused kirikuarhitektuuris ja möisahoonete püstitamise. Vene aja lõpuks oli Haapsalust saanud moodne kuurort ning tänu rajatud raudteele arenes Läänemaa kiiresti. Just siit anti edasi Eesti esimesed raadiosaated. Teist maailmasõda ja Nõukogude okupatsiooni aga meenutavad tänaseni suurte militaarrajatiste varemed, ent ka tollane tüüparhitektuur.

Tänapäeval on Lääne maakond väga populaarne ja armastatud sihtpunkt turistide seas, eelkõige siinsete mudaravilade ja rohkete ajaloo-objektide tõttu. Siin hoitakse au sees traditsioone, säilitades olnud ning seda edasi arendades, olgu selleks siis Haapsalu salli kudumine või Valge Daami legendi esitamine.

<http://www.stat.ee/ppe-laane-maakond>.

<http://portaal.laanemaa.ee/Aastaraamat-2010/Aastaraamat2010.pdf>.

Sisukord

MUINASAEG

Palivere hiiekünnapuu - <i>Kalle Lõuna</i>	8
Kaseküla kivikirstkalmed - <i>Kalle Lõuna</i>	10
Kõmsi kalme - <i>Kalle Lõuna</i>	12
Uugla kalmed - <i>Kalle Lõuna</i>	14
Karuse maalinn - <i>Kalle Lõuna</i>	16
Ridala Tubrilinn - <i>Kalle Lõuna</i>	18
Kokuta Liukivi - <i>Kalle Lõuna</i>	20
Vormsi saare asustuse kujunemine - <i>Triin Viiron</i>	22

KESKAEG

Saare-Lääne piiskopkonna valitsemine ja toomkapiitel - <i>Ülla Paras</i>	24
Haapsalu toomkirik - <i>Ülla Paras</i>	26
Haapsalu piiskopilinnus - <i>Ülla Paras</i>	28
Saare-Lääne piiskopkonna toomkool - <i>Ülla Paras</i>	30
Piiskopilinnuse keskaegne küttesüsteem - <i>Ülla Paras</i>	32
Haapsalu Völlumägi - <i>Kalle Lõuna</i>	34
Lihula piiskopilinnus - <i>Kalle Lõuna</i>	36
Keskaegne Lihula alevik - <i>Kalle Lõuna</i>	38
Ridala kirik - <i>Kalle Lõuna</i>	40
Karuse ja Hanila arhailised hauakivid - <i>Kalle Lõuna</i>	42
Vormsi kirik - <i>Triin Viiron</i>	44
Virtsu vasallilinnus - <i>Kalle Lõuna</i>	46
Talharpa (Hiiu kannel) - <i>Triin Viiron</i>	48

VARAUUSAEG

Kullamaa kirik ja ratasrist - <i>Kalle Lõuna</i>	50
Koluvere linnus - <i>Kalle Lõuna</i>	52
Vormsi Suuremõisa - <i>Triin Viiron</i>	54
Noarootsi kirik - <i>Anneli Lõuna</i>	56
Nõva kirik - <i>Anneli Lõuna</i>	58
Vormsi kalmistu - <i>Triin Viiron</i>	60
Peetri maja Haapsalus - <i>Kalle Lõuna</i>	62
Keskvere mõis - <i>Kalle Lõuna</i>	64
Haapsalu vana raekoda - <i>Kalle Lõuna</i>	66

EESTI 19. SAJANDIL - 20. SAJANDI ALGUSES

Lars Johan Österblomi mälestuskivi - <i>Triin Viiron</i>	68
Paadi- ja laevaehitus Läänemaal - <i>Jorma Friberg</i>	70
Koela talumuuseum - <i>Kalle Lõuna</i>	72
Lihula mõis - <i>Anneli Lõuna</i>	74
Ungru mõis - <i>Kalle Lõuna</i>	76
Haapsalu raudteejaam - <i>Kalle Lõuna</i>	78
Anna-Hedwig Büll - Armeenia genotsiidiohvrite päästja - <i>Kalle Lõuna</i>	80

EESTI VABARIIK 1918-1940

Ants Laikmaa majamuuseum - <i>Kalle Lõuna</i>	82
---	----

Rannarootslased – <i>Alar Schönberg</i>	84
Vormsi talumuuseum – <i>Triin Viiron</i>	86
Haapsalu radiotelegraafijaam – <i>Kalle Lõuna</i>	88
Haapsalu promenaad – <i>Kalle Lõuna</i>	90
EESTI TEISES MAAILMASÕJAS	
Mälestusmärk küüditatutele Risti jaamas – <i>Kalle Lõuna</i>	92
Mälestustahvel Otto Tiefi valitsusele – <i>Kalle Lõuna</i>	94
NÕUKOGUDE AEG	
Ehmja metsavennapunker – <i>Kalle Lõuna</i>	96
Piirsalu raketibaas – <i>Kalle Lõuna</i>	98
Haapsalu veetorn – <i>Kalle Lõuna</i>	100
Kiltsi sõjaväelennuväli – <i>Kalle Lõuna</i>	102
TAASISEISESVUNUD EESTI	
Haapsalu sall ja rätik – <i>Anneli Lõuna</i>	104
Haapsalu raudteetamm ja Läänemaa tervisetee – <i>Kalle Lõuna</i>	106
Rannarootsi keskus – <i>Kalle Lõuna</i>	108
Haapsalu piiskopilinnuse restaureerimine – <i>Ülla Paras</i>	110
Haapsalu Valge Daam – <i>Kalle Lõuna</i>	112
LEGENDID	
Pühad haavad ja tervisemuda	114
Legend isatapja hauast	114
Joobnud härg	114
Legend Virtsu nime saamisest	115
Jacob De la Gardie	115
Kuningatoa legend	115
Hanila kirik	116
Kolovere munk	116
Tatarlased Vormsis	117
Magav kuningas	117
Bussby pulm	118
Merelehmad	118
Nõiad	118
Trollid ja muud olendid	119
Muistend musträhnist	119
Viiking Orm	120
Meri annab	120
Madude kuninganna	121
MUUSEUMID	
Läänemaa muuseum	122
Haapsalu piiskopilinnuse konvendihoone-muuseum	122
Eesti raudteemuuseum	122
Rannarootsi muuseum	122
Evald Okase muuseum	123
Ants Laikmaa majamuuseum	123
Koela talumuuseum	123
August Tampärgi nimeline Hanila muuseum	123

Palivere hiiekünnapuu

Palivere servas kasvab Eesti kõige vanem künnapuu, mis on vähemalt 500 aastat vana. Selline vanus on künnapuu puhul haruldane. Esimest korda on kirjalikes allikates märgitud Palivere künnapuud hiiepuuna Lääne-Nigula kirikuraamatus 1644. aastal. Kuigi puu vanus küünib „ainult“ keskaega, võib oletada, et seda kohta on peetud pühaks juba muinasajal.

Kindlasti on puule ohverdatud münte, vanimad leiud ulatuvad 16. sajandisse. Rahvasuu räägib, et puu vigastamisel hakkavat sellest voolama verd. Puu oksetele seoti riideribsid, sest nii loodeti saada leevendust haavadele ja haigusetele. Seda traditsiooni võib täheldada tänapäevalgi: maausulistele on puu tänaseni väga oluline.

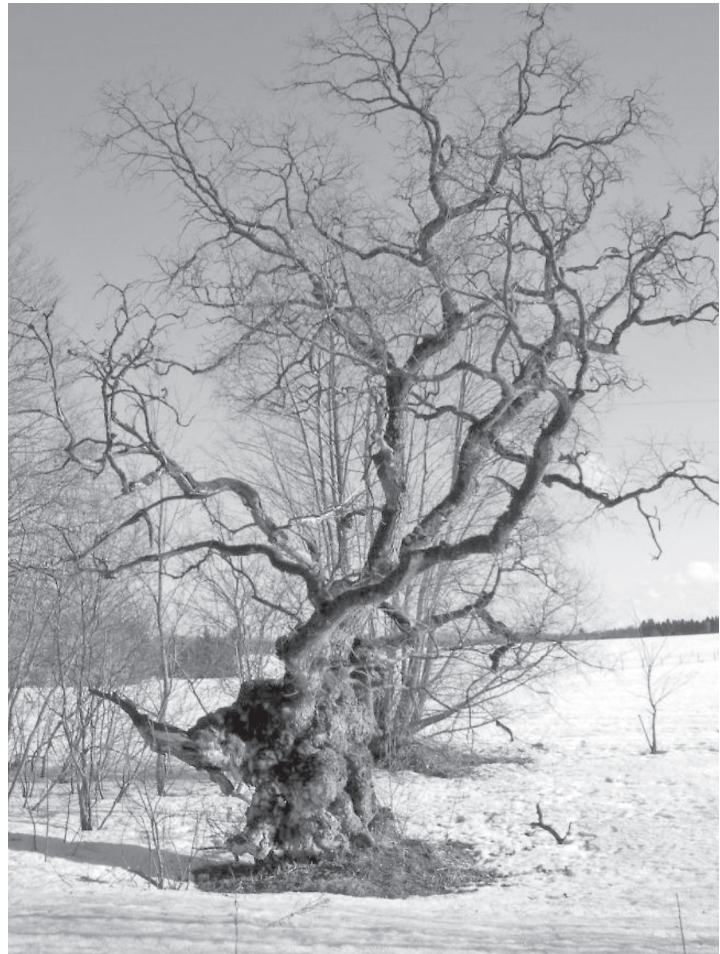
Mõningane segadus on valitsenud puuliigi määramisel. Sada aastat tagasi kutsuti seda hiiepärnaks, sest pealiskaudsel vaatlemisel sarnanevad pärnalehed künnapuu omadega. Samuti on puud peetud jalakaks, künnapuu lähisugulaseks.

Jaan Jung kirjutas siinsetest pühapaikadest sada aastat tagasi järgmiselt: „Hiiekoht Palevere vallas Kõnnu külas Oti talu põllu sees, kus üks vana suur pärnapuu kasvab, mida Hiiepuuks kutsutakse. See pärn olla veel paganaajast järele. Ta seisab Haapsalu maanteest lõuna poole (...) Palevere mõisas on kaks vana jalakapuud. Seal käinud eestlased ohverdamas. Praegu nimetatavat neid veel rahvasuus „vanad jumalad“.“

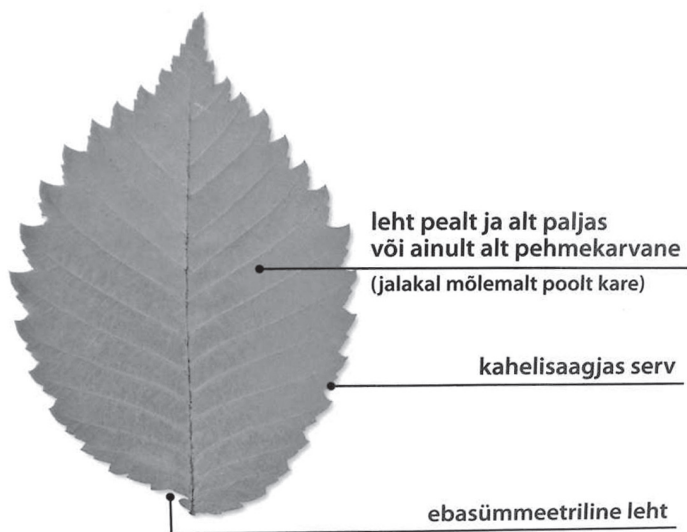
HENDRIK RELVE, Põlispuud. Tallinn, 2003, lk 116.

JAAN JUNG, Muinasajateadus eestlaste maalt III. Tartu, 1910, lk 227.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=10139>.

Palivere hiiekünnapuu.
Foto – Kalle Lõuna

Jalakas või künnapuu? Paras segadus on olnud puu nimega. Saja aasta eest kutsuti seda hiiepärnaks, sest pärna lehed on pealiskaudsel vaatlemisel künnapuuga sarnased. Samuti on puud peetud jalakaks, künnapuu lähisugulaseks.

1. Mille põhjal võib kinnitada, et tegemist oli püha hiiepuuga?

2. Miks on keeruline/raske eristada künapuud jalakast ja pärnast?

3. Kas Jaan Jungi kirjeldusele tuginedes saab väita, et tegemist oli ühe tervikliku hiiesaluga? Põhjendamisel arvestage ka Palivere mõisa kaugust künapuust.

Jah

Ei

Põhjendus: _____

4. Kas talupoja jaoks oli tähtis just see puu või kogu hiis? Põhjendage oma arvamust.

5. Kuidas avaldub animismi olemasolu eestlaste loodususundis Palivere hiiekünapuu näitel?

6. Vaadeldge ja kirjeldage Palivere ümbruses toimunud muutusi. Millest on need tingitud?

Muutused _____

Muutuste põhjused: _____

7. Kas vaatluse põhjal võib väita, et tegemist on ka tänapäeval pühaks peetava puuga? Põhjendage oma arvamust.

Jah

Ei

Põhjendus: _____

8. Arutlege, milline roll on muinasusundil 21. sajandil.

Kaseküla kivikirstkalmed

Kaseküla kalmeala väärrib kindlasti külastamist, sest siin on üks Eesti vanemaid kivikirstkalmeid. Erinevalt Kõmsi kalmest, mis asub suure maantee ääres, on Kasekülla ligi pääseda raskem. Risti-Virtsu maanteelt viib Kaseküla poole kruusatee. Kaseküla kalme info-tahvli juurest tuleb piki vasakule jäävat põlluserva ette võtta umbes 700-meetrine jalgsimatk. Seejärel võib märgata paremal pool kõrgenevat maapinda, kust algabki kalmeala. Kõige paremini on vaadeldav esimene, Pärnamäele jääv kalme.

Pärnamäele jääv kalme.

Foto – Anna Elisabeth Lõuna

Kivikirstkalmed kujutavad endast

kividest ehitatud maapealseid ümmarguse põhiplaaniga kalmeid, mis on ümbritsetud ühe või mitme kividest laotud ringmüüri ja mille keskel on üks või mitu kivikirstu. Kalmete läbimõõt on tavaliselt alla 10 m ja kõrgus 0,5–1 m. Enamasti on surnud maetud põletamata, kuid esineb ka põletusmatuseid – nii kirstudes kui ka väljaspool kirste. Sellised kalmed on levinud Põhja- ja Lääne-Eesti õhukeste muldadega aladel; vähemal arvul teatakse neid ka Kesk-Eestist. Kivikirstkalmete päritolu kohta on arvatud, et tegu on Skandinaavias juba vanemal pronksiajal kasutatud kalmetüübiga, mis levis Edela-Soome rannikule ja sealt hiljem Eestisse. Tavaliselt asuvad need maastikul rühmiti, igas rühmas keskmiselt viis-kuus kalmet. Täielikult läbi kaevatud kivikirstkalmete rühmi on Eestis väga vähe. Ka Kasekülas on kaevatud vaid üht kivikirstkalmet.

Läbikaevatud Pärnamäe kalme kivikihi alt paljastusid kalmekonstruksioonid: suurtest raudkividest 12,1–12,8 m siseläbimõõduga kiviring ja selle keskel kirst sisepikkusega 2,8 m ja laiusega 0,5–0,6 meetrit. Kirstu põhi oli sillutatud paeplaatidega ja neil asetsesid segipaisatult põletamata inimluud. Huvitavamaks hauapanuseks oli pronksist habemenuga. Ilmselt oli surnu asetatud hauda peaga põhja suunas. Algselt oli kirst kaetud suurte raudkividega. Kirstu lähistelt leiti veel inimluud ja savinõude kilde. Kalme pärineb I aastatuhande II veerandist eKr.

Luumaterjali analüüs näitas, et keskses kirstus oli 50-aastase mehe ja kolme imiku (alla aasta vanused lapsed) luud. Kirstu ja seda ümbritseva kiviringi vaheliselt alalt leiti veel 16 imiku ning ühe 3-4-aastase lapse luud. Imikud on maetud kalmesse mehest 2000 aastat hiljem. Kas vana kalme oligi võetud taaskasutusele spetsiaalse imikute matmispaigana, oli neid tabanud mingi epideemia või ohverdati lapsed, jääb mõistatuseks.

Kaevamise lõppedes jäeti kalmekonstruksioonid, kirst ja ringmüür teadlikult kõigile näha kui vaatamisväärsus. Kaseküla kinnismuististe rühm on Läänemaa suurim; siin on kaks asulakohta, 15 kivikirstkalmet, üks tarandkalme, 11.-12. sajandi põletusmatuste väli ja üks lohukivi.

MATI MANDEL, Arheoloogiga Läänemaa radadel. Tallinn, 2011.

MATI MANDEL, Muinasaegsed kalmevormid ja matmiskombestik Läänemaal. – Läänemaa kalmistud I. Koost LEMBIT TARANG. Kullamaa, 2007.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=9845>.

1. Milles seisneb Kaseküla kalmete tähtsus? Nimetage kolm põhjust.

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

2. Selgitage, miks oli kalmes väga vähe pronksist esemeid.

3. Kuidas oli maetud surnuid Kaseküla kalmesse?

4. Fotol on Kaseküla asulakohast leitud hammasripats. Kes ja mis eesmärgil võisid neid kanda?

5. Arutlege, miks oli sellesse kalmesse maetud nii palju lapsi.

6. Mille poolest erineb Kaseküla kalme tüüpilistest kivikirstkalmetest?

Kõmsi kalme

Hanila vallas Risti-Virtsu maantee ääres on Kõmsi vene õigeusu kiriku lähedal üle 2000 aasta vanad tarandkalmed. Kohe tee kõrval on Kõmsi I ühetarandiline kalme (vasakpoolne), mis on turistidele vaatlemiseks rekonstrueeritud. Parempoolne Kõmsi II kalmeväli asub sadakond meetrit eemal. Kalmemüürid on pärast kaevamist jäetud vaatamisväärsuseks.

Fotod – Kalle Lõuna

Tarandkalmeid hakati Eestis ehitama juba I aastatuhande esimesel poolel eKr. Kivikirstude või ringmüüri asemel paljanduvad neis kalmetes mulla ja kivide alt suurematest raudkividest või paeplaatidest sirged müürid, mis moodustavad ühe või mitu nelinurkset tarandit. Nende väljapoole pööratud müüriservad on laotud sirgeks. Tarandid on tavaliselt pikisuunaga põhjast lõunasse, nii et kalme tervikuna moodustab pika ida-lääne suunalise matmispaiga. Vanimates kalmetes ei olnud selline reeglipärasus veel välja kujunenud.

Läänemaal on seni uuritud Kõmsi, Poanse ja Taebla tarandkalmeid. Vanimaks Läänemaa tarandkalmeks peetakse Kõmsi II kalmet, mis rajati I aastatuhande esimesel poolel eKr ja oli kasutusel kuni ajaarvamise vahetuseni. Kalmest on leitud nii põletamata kui põletatud matuseid, kusjuures viimaste puhul oli ilmselt tegemist hilisemate järelmatustega. Panused olid erakordselt rikkalikud: pronksist kaela- ja käevõrud, sõrmused, putk- ja kitsaskirved, noad. Eriti haruldane on pronksist lehekujulise ehtenõela pea, mille küljes on säilinud jupike rauast vart. Vello Lõugase andmeil on see valmistatud Okaa ja Dnepri ülemjooksu alal ning teadaolevalt on see valmistamiskohast kõige kaugemale jõudnud eksemplar.

Kõmsi I, ühetarandilise kalme müürid olid laotud paeplaatidest. Matmispaik on leiuvaesem. Ajaliselt kuulub kalme I aastatuhande teise poole eKr. Kõmsil on asunud ka põletusmatustega kivikalmed 11.–13. sajandist. Kahjuks on neid kahjustanud hilisemad 16.–17. sajandi laipmatused, aga ka amatöörlik kaevamine enne Esimest maailmasõda.

Ümbruskonnas on kokku kolm asulakohta, lisaks üks rauasulatuskoht ning suurel alal säilinud muistsete põldude jäänuseid. Vanimad põllud pärinevad I aastatuhandest. Kõmsi põllud olid esimesed Baltikumis avastatud muinaspõllud. Nende uurimisega tehti algust 1969. aastal. Uuritaval alal, lagedal karjamaal kalmete ümbruses, paiknesid sajad madalad põllukivihunnikud, mis õige vähe kerkisid maapinnast kõrgemale. Leide saadi umbes viiendikust läbikaevatud põllukivihunnikutest. Kõige tavalisem oli keraamika, kuid leiti ka keskaegne münt, kuljus jms. Osa kaevatud kivihunnikutest on tekkinud lagendiku põhjapoolsesse ossa ilmselt alles ajaloolisel ajal. Ühtekokku on Kõmsi paepealsel registreeritud 380 madalat kivihunnikut.

MATI MANDEL, Arheoloogiga Läänemaa radadel. Tallinn, 2011.

MATI MANDEL, Muinasaegsed kalmevormid ja matmiskombestik Läänemaal. – Läänemaa kalmistud I. Koost LEMBIT TARANG. Kullamaa, 2007.

1. Võrrelge Kõmsi I ja II kalmet. Mille poolest need erinevad?

Kõmsi I kalme iseloomustus: _____

Kõmsi II kalme iseloomustus: _____

2. Kuidas on surnuid Kõmsi kalmetesse maetud?

3. Mille poolest on pildil olevad ehted unikaalsed?

4. Selgitage, miks on Kõmsi tarandkalmed olulised.

5. Millest oli tingitud Kõmsi vahepealne hõre asustus?

Uugla kalmed

Nooremal rauaajal (10.-13. saj algus) maeti Läänemaal surnuid põhiliselt kivikalmetesse. Kuna tegemist on madalate kalmetega, siis on neid looduses raske eristada. Uugla kalmeid tutvustav infotahvel asub kolme kivikalme (Uugla-Auaste tee ida- ja lääneservas) juures.

Kalmed on seni põhjalikumalt uurimata. Vello Lõugas on need leitud savikildude põhjal dateerinud I aastatuhande esimesse poolde – nooremast rauaajast varasemasse ajajärku.

Liikudes infotahvli juurest

piki teed Nigula suunas Veskimäele, jõuame järgmiste kalmeteni, mis pärinevad juba nooremast rauaajast, arvatavasti 11.-12. sajandist. Ühe kalme tuumiku moodustab tavapäratu suurtest raudkividest laotud ring. Kalmeid kaevanud arheoloog Mati Mandeli arvates põletati siia maetud koos kaasapandud esemetega kalme enda alale püstitatud tuleriidal. Seejärel koguti allesjäänud luud ja esemekatked kokku, paigutati kalmesse ja kaeti kividega. Sageli ei asetatud luud ühte kohta, vaid erinevatesse kalme piirkondadesse. Tavaliselt põletati iga surnu eraldi, ent esineb ka mitmelaibalist põletust. Matmispaik oli leiurohke: 135 leiu hulgas olid kaalud, kuus kaaluvihti, kilbikupal, vikat, õmblusnõel, pronkskäevõru ning harukordne klaasehte katke. Ühest Uugla kalmest on leitud ka kahe koera luud, kes olid põletatud koos ühe nooremapoolse maetuga.

Kalmete läheduses paikneb 12. sajandil rajatud asulakoht. Arheoloogilistel kaevamistel saadud rikkalike leidude põhjal on Mati Mandel oletanud, et seal võis elada mõni jõukam isik, näiteks Uugla sepp. Vanematest muististest leidub ümbruskonnas ka mitu lohukivi.

2007. aastal avastati Veskimäe põhjanõlvalt muinasaja lõpuperioodi maa-alune põletuskalmistu. Sealt on leitud ka üks 12. sajandist pärinev stiilius (kirjutuspulk, fotol).

Pildil on üks Uugla kalmetest koos tähisega
Foto – Kalle Lõuna

MATI MANDEL, Arheoloogiga Läänemaa radadel. Tallinn, 2011.

MATI MANDEL, Muinasaegsed kalmevormid ja matmiskombestik Läänemaal. – Läänemaa kalmistud I. Koost LEMBIT TARANG. Kullamaa, 2007.

Karuse maalinn

Karuse (ka Vatla või Linnuse) maalinn oli 11.–13. sajandil arvatavasti muistse Karuse kihelkonna keskus (seda on samastatud Henriku Liivimaa kroonikas mainitud Paehalle linnusega). Linnus asub praeguses Hanila vallas Linnuse külas moreenseljaku loodeotsal. Linnuse juurde viiv tee on kitsas, seega tuleks arvestada väikese jalgsimat- kaga.

Karuse linnus on üks ilme- kamatest Lääne-Eesti mui- nasaja lõpul püstitatud linnustest. Tegemist on nee- miklinnusega, mida ümb- ritseb raud- ja paekividest, palkidest ning mullast püstitatud ringvall. Põhiplaani- l on linnus ovaalne, läbimõõduga 42–60 meetrit. Seljaku muust osast oli linnus eraldatud tugeva väljastpoolt keskmiselt 9,5 m ja seestpoolt 3,5 m kõrguse otsavalli ja nüüdseks täis- varisenud vallikraaviga. Ülejäänud külgedel oli valli kõrgus 2–3 m, kusjuures valli välisnõlv liitus vahetult mäeseljaku 8–9 m kõrguse loodusliku nõlvaga.

Linnuseõue kultuurkiht on tublisti kannatada saanud: varem oli see põllu all, hiljem aga valati siia tsemen- dist tantsupõrand sellega hävitati muinasjäänused. Linnuse sissekäik asus arvatavasti selle idapoolses küljes. Kagupoolne sissepääs kaevati alles 1950. aastate keskel. Omal ajal ümbritsesid linnust madalad heinamaad ja sood, nüüd asuvad linnuse ümber põllud.

Linnusest 2,5 km kauguselt on leitud jäänuseid kiviteest, mis võis ühendada linnust mererannaga.

Linnuse ümbruses on hulk muistiseid. Kõige vanemad neist –väikeselohulised kivid – pärinevad I aastatuhandest eKr. Nii seljakult kui ka selle külapoolselt jalamilt, samuti külast endast on aegade jooksul pidevalt kogutud muinasleide: savinõukilde, tulekivitükke, münte jm. 1972. aastal rajati Evald Tõnissoni juhatusel Linnuse küla territooriumile muinasasustuse tundmaõppimiseks mitu proovikaevandit. Arvatakse, et nooremal rauaajal on siin olnud hajali paiknevate üksikute omaette seisvate õuedega asula. Samast ajajärgust pärineb maalinnast ligi kilomeetri kaugusel asuv Pajumaa kivikalme. Linnuse külas on „Kaie kaev” – vana ohvriallikas, millega on seotud rohkesti muisten- deid.

Vaade linnuse siseõuelt vallidele ja ühele sissepääsudest.

Foto – Kalle Lõuna

Karuse linnus õhust.

Foto – http://www.muinsuskaitse.ee/pildid/14_est.jpg

1. Millise linnusetüübiga on Karuse (Vatla) linnuse puhul tegemist? Kuidas aitavad linnusetüüpi määrata maastikulised iseärasused?

Linnusetüüp: _____

Maastikulised iseärasused: _____

2. Kirjeldage, milline võis olla linnuse välimus muinasaja lõpul.

3. Millised muistised paiknevad veel Karuse maalinna lähikonnas?

4. Kuidas on inimtegevus linnuseaset kahjustanud? Kuidas saaks sellist tegevust vältida?

Kahjustused: _____

Kahjustuste vältimise võimalused: _____

Ridala Tubrilinn

Tubrilinn asub paar kilomeetrit Ridala kirikust idapool. Juurdepääs linnuseasemele on mõnevõrra keeruline, sest esmapilgul on raske uskuda, et lagunevate hoonete varjust paljastub kunagise Läänemaa ühe jõukama kihelkonna keskne linnus. Kuna tegu on maalinnaga, siis on ka looduses linnuseaset raske jälgida. Kunagine muinaslinnus ja seda ümbritsenud tihe asustus on nüüdseks peaaegu kadunud.

Tegemist on tüüpilise muinasaja lõpu ringvall-linnusega. Muinaslinnust on seostatud Läti Henriku kroonikas mainitud Maianpata linnusega: „Ka taanlased rüüstasid ja põletasid Ridalat, riisudes palju saaki; niisamuti ajasid magistri sulased neid [taanlasi] taga, löid viiskümmend neist maha ja piirasid viiskümmend nende hulgast Maianpata linnuses sisse. Kuid kolme päeva pärast neile halastanud, sest need olid kristlased, laskis need minna.” (LH XXX, 2). Kroonik kirjeldab nii paavsti legaadi Modena Wilhelmi (Guglielmo) asemiku magister Johannese ja taanlaste vahelist heitlust 1226. aastal. Arheoloogiliselt on linnust uuritud vähe ja seetõttu ei saa täie kindlusega väita, et Läti Henrik pidas silmas just Tubrilinna.

Arvestades tollast tihedat asustust, võis Ridala olla tõsiseks konkurendiks Lihulale piiskopkonna keskuse valikul. Ilmselt eelistati Lihulat seetõttu, et sealne muinaslinnus oli imposantsem, samuti on Tubrilinnast sadamakohtadeni pikem maa kui Lihulast. Kui Saare-Lääne piiskopkonna keskus 13. sajandi teisel poolel põhja poole kolis, valiti asukohaks just sadamakohana perspektiivsem Haapsalu.

Tänapäeval on ringvall-linnuse müürijäänused jälgitavad vaid künka lõunaosas. Müüri laiuseks võis olla kuni kolm ja pool meetrit. Müüri ehitamiseks on kasutatud ka üsna suuri, kuni meetrise läbimõõduga raudkive. Linnuse idaküljel vallijäänuseid pole. Arvatavasti paiknes seal värav koos eellinnusega. Sellele viitavad kolm suuremat kivi, mis võiksid olla kunagise kaitserajatisse jäänukid. Madalam ala linnusest edela pool on võssa kasvanud. Seal, 70 meetrit linnusevallist edelas, on lehtpuuvõsas vesine, 6-8 m läbimõõduga allikalohk. See peaks olema kunagine kuulus Silmaallikas – muistne ohverduskoht.

Foto – Kalle Lõuna

Kokuta Liukivi

Massu mõisast pool kilomeetrit Mõisaküla poole seisab otse teeservas Kokuta Liukivi (ka Läätsikivi).

Liukive on seostatud seksuaalmaagiaga – need tagasid mehelesaamist ja sigivust. Selleks tuli naisel ilmselt palja istmikuga kivilt alla lasta. Välistada ei saa ka seksuaalaktide toimumist. Teepoolsest kiviotsast alla vaadates näeme kivi kaldu asetseval põhjaküljel kolme liulaskmise renni – sileda põhjaga ümarat istesüvendit, millest allapoole kulgevad liulaskmisjäljed. Tegemist pole ainueksplariga Eestis. Teiste samalaadsete kivide puhul on teateid ka kivil alasti vihtlemisest, kivil vihtlevatest nõiamooridest, kivi ümber tantsivatest naistest jms.

Foto – Kalle Lõuna

Läänemaal Oru vallas Vedra külas paikneva „Poola kuninga ristikivi“ kohta pärineb 1930. aastatest järgmine üleskirjutus: „Neljapäeva õhtuti vihelnud tüdrukud, kel pole veel kosilasi käinud, kaksiti kivil istudes omi suguosi kadakast vihaga. Usutud, et sarnane vihtlemine neiu poisile armsaks võib teha. Viht, millega viheldud, jäetud kivi juure maha ühes hõberahaga. Paljud tüdrukud olla niiviisi tanu alla saanud.“ Analoogseid sigivusmaagia ja seksuaalkultusega seotud kive kohtame ka Kesk- ja Lääne-Euroopas.

Kokuta Liukivi puhul on tegemist lohukiviga – kivi kõrgemas osas leidub kaheksa väikest ümara põhja ja kujuga tehislukku lohukest, mis võisid olla seotud kultusriitustega. Ebakindlaid (krobeline põhjaga) lohukesti leidub ka kivi lõunaküljel. Kivi kõrgemal harjal paiknev kolmnurkse ristlõikega pikk vagumus on ilmselt loodusliku päritoluga.

VELLO LÕUGAS, JÜRI SELIRAND, Arheoloogiga Eestimaa teedel. Tallinn, 1989, lk 119.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=9889>.

1. Seletage, mis on lohukivid?

2. Millised Kokuta Liukivil olevad jäljed on looduslikud ja millised tehislikud? Põhjendage oma arvamust.

Looduslikud: _____

Põhjendus: _____

Tehislikud: _____

Põhjendus: _____

3. Arutlege, kuidas võisid tehislikud jäljed kivile tekkida.

4. Nimetage veel vanaaegseid viljakusmaagiaga seotud toiminguid.

5. Nimetage veel piirkondi/kohti Eestis, kus võib näha kultusekive.

6. Tooge veel näiteid kultusekividega seotud kommetest. Nimetage neist kaks olulisemat kommet ja põhjendage oma valikut.

Loend: _____

Olulisemad kombed

1) _____

2) _____

Vormsi saare asustuse kujunemine

Vormsi on omanäoline saar Läänemeres. Siia on oma jälje jätnud hiljemalt 13. sajandil saarele elama asunud rannarootslased, aadliperekonnad de la Gardie'd ja Stackelbergid, karismaatiline misjonär Lars Johan Österblom ja nagu mujalgi Eestis – Teine maailmasõda ja Nõukogude okupatsioon.

Rootsipäraselt on saare nimi Ormsö, mis tõlkes tähendab maosaart. Legend räägib, et saare asustanud Islandi viiking Orm, kelle nimi tõlkes on madu. Legendil on teatav tõepõhi, sest ühendus Eesti ja Skandinaavia vahel oli viikingiajal vilgas. Vormsi saar sai asustuskõlblikuks suhteliselt hilja: nimelt kerkisid kõrgemad kohad mere alt välja alles 3000 aastat tagasi ning Ormi ajal koosnes Vormsi veel kolmest saarest.

Saare peamine maantee on kaheksakujuline, kulgedes osaliselt mööda kunagist rannajoont. Selle põhjal võib arvata, et tee äärde jäänud külad on ühed vanimad. Külanimed on enamasti rootsikeelsed ja lõppevad ühendiga *-by*, mis tõlkes tähendab küla. Nimed on valdavalt seotud küla geograafilise või loodusliku asukohaga. Nii tähendab Söderby Lõunaküla. Rälby küla üks nimevorme on olnud Revalby, milles võib näha seost Tallinna kunagise nimega. 1930. aastate nimede eestistamise kampaania jõudis küll saarele, kuid traditsioone hoidvad vormsilased eelistasid jätkata endiste kohanimedega kasutamist.

Perekondi, kelle juured Vormsil ulatuvad Teise maailmasõja eelsesesse aega, on saarel praegu vaid kümnekond. Peaaegu kõik ligi 2500 elanikku lahkusid Teise maailmasõja ajal enne Punaarmee tagasitulekut Rootsi, saarele jäid mõned üksikud. Nii uusasukate ja ka vormsirootslaste mälestustes räägitakse, et aidad jäid täis söögikraami, voodites oli puhas pesu. Uusasukate seas oli neid, kes kasutasid olukorda ära: kui ühes talus sai süüa ja küte otsa, mindi järgmisesse. Kütteks lammutati hooneid, nii kadusid saarelt ka kõik tuulikud.

Tänapäeval on Vormsi omaette vald, kus aasta ringi elab paarsada inimest. Saarele on sisse kirjutatud poole rohkem rahvast, mis tähendab, et ka paljud suvitajad soovivad olla Vormsi valla kodanikud. Saarel asuvad põhikool, pood, postkontor ja kirik. Suviti on avatud mitu turismitalu ja kõrts. Saarele saab Rohuküla sadamast praamiga, mis teeb keskmiselt kaks reisi päevas. Külmadel talvedel on võimalik liigelda mööda jääteed, mis igale kohalikule tundub iseenesestmõistetav liiklustrass. Vanematel inimestel on veel mälestusi ekstreemsetest olukordadest, nt kuidas Soome kelguga käidud üle jää palga järel, kuidas autoga hoogu võttes on sõidetud üle kahemeetrise jääpragude, aga ka traagilisi meenutusi.

ANDERS LINDSTRÖM, Ormsö. Vormsist ja vormslastest. 1980. aastatel valminud käsikiri asub Läänemaa muuseumis nr HM 8829:1.

EFRAIM JOEL DAHL, Vormsi Rootsise asustuse ja selle tekkeprobleemi osana. Tallinn, 1973. Käsikiri TLÜ Akadeemilise Raamatukogu Baltika kogus: http://tallinn.ester.ee/record=b1894905~S1*est.

1. Mis seob Vormsi saart ja viikingeid?

2. Mida tähendab Vormsi nimi tõlkes?

3. Miks ei ole lootust leida Vormsist kiviaja asulakohta?

4. Mida võib tähendada tõlkes Norrby küla nimi?

5. Pange kirja, milliseid Tallinna kohta kasutatud nimesid veel teate.

6. Nimetage kolm k-tähega algavat kohta, mis peaks olema igas suuremas asulas ja mis on olemas ka Vormsi keskuses Hullo.

7. Nimetage kaks võimalust, kuidas saab saarele sõita. Üks neist on tänapäeval harilik moodus, teine tundub ennekõike lõunamaalaste jaoks ekstreemne.

1) _____

2) _____

8. Arutlege, miks registreerivad mõned inimesed end pigem väikekoha/saare elanikuks, kuigi elavad linnas, nt Tallinnas?

Saare-Lääne piiskopkonna valitsemine ja toomkapiitel

Saare-Lääne piiskopkond sarnanes nii juhtimisstruktuuri kui ka vaimulikkonna koosseisu poolest teiste katoliku Euroopa keskaegsete piiskopkondadega. Nimeliselt on aastatest 1228–1563 teada 190 Saare-Lääne piiskopkonna toomhärрад.

Lihsat päritolu inimestel oli raske kapiitlisse pääseda, kuna kanoonikuks saamisel oli juba 14. sajandi lõpust vajalik ülikooliharidus, mida keskajal said endale üldjuhul lubada vaid väga jõukatest peredest pärit noored. Saare-Lääne piiskopkonna kanoonikute eelistatuid kõrgkoolid olid Rostock, Leipzig, Bologna, Erfurt, Praha ja Pariis. 16. sajandil seadustati mõjukatest aadlisuguvõsatest (Ungernid, Üxküllid, Fahrensbachid jt) pärit toomhärerade surve, et alates 1524. aastast võeti Saare-Lääne toomkapiitlisse ainult aadlisoost isikuid.

1220. aastate lõpust kuni 1270. aastate alguseni muutis kirikuriigi keskus asukohta Lihulast Vana-Pärnusse ning sealt Haapsallu. 14. sajandil ehitati piiskopile uus residents Kuresaarde, peakirik toomkapiitliga jäi aga kirikuriigi lõpuni Haapsallu.

Saare-Lääne piiskopkonna poliitilisele ajaloole on iseloomulik pidev võimuvõitlus. Selleks löi soodsa pinna paavsti legaadi Modena Wilhelmi (Guglielmo) korraldus 1230. aastatel, millega piiskopkonna piiride sees määrati suured maavaldused ka Saksa Ordu Liivimaa harule. Aastasadadega kohaliku aadli positsioon tugevnes. Tülid kulmineerusid eelkõige piiskopitooli ümber. 15. sajandil valitses piiskopkonda ligi paarkümmend aastat korraga kaks piiskoppi: Ludolf (Grove) Saaremaad ja Johannes II (Creul) Läänemaad.

Liivi sõja alguses müüs piiskop Johann von Münchhausen 1559. aastal Saare-Lääne piiskopkonna Taani kuningale Frederik II-le, kes omakorda loovutas selle oma vennale hertsog Magnusele, kellest sai viimane Saare-Lääne piiskop.

Kolm sajandit eksisteerinud kirikuriik kaotas iseseisvuse 1561. aastal, kui Taani kuningas kitsendas hertsog Magnuse tegevusvabadust ja andis kohapealse välispoliitilise ning sõjaväe juhtimise kuningliku nõuniku ja asehalduri kätte. Sellega seoti Saare-Lääne piiskopkond riigiõiguslikult Taani riigiga. 1563. aastal vallutasid piiskopkonna mandriosa Rootsi väed.

Saaremaa liideti 1573. aastal Taani riigiga ja jäi selle koosseisu 1648. aastani.

TIINA KALA, Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest. – Tuna 2009, nr 1, lk 29–38.

TIINA KALA, Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek. Artikkel Sammlung zum Mittelalter in Westestland. Haapsalu, 2004, lk 9–37.

TÖNIS LUKAS, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärрад 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek. Artikkel Sammlung zum Mittelalter in Westestland. Haapsalu, 2004, lk 39–70.

JUHAN KREEM, Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja keskaegse Liivimaa reformikatsed. – Läänemaa Muuseumi toimetised X. Haapsalu, 2006, lk 55–61.

Pildil toomkapiitli pitser. Pitseril on kujutatud kotkast, mis oli Saare-Lääne piiskopkonna kaitsepühaku evangelist Johannese sümbol. Küüniste vahel hoiab ta pärغامendirulli, kuhu on kirjutatud ladina keeles „IN PRINCIPIO ERAT VERBUM“ (Alguses oli sõna). Pitserit ääristab kiri „OSILIENSIS SIGILLUM CAPITULI“ (Saaremaa kapiitli pitser). 1260. aastal kohustas paavst Alexander IV, et piiskoppi tuleb kutsuda Saaremaa ladinakeelse nime järgi Osilia piiskopiks. Seega nimetati kogu riiki keskajal Osiliaks. Saare-Lääne piiskopkonna (sks. *Ösel-Wiek*) nimetus võeti kasutusele hiljem, uusaegsetes ajalookirjutistes. Värvikat kirjeldust piiskop Ki(e)veli ametissepühitsemisest 1515. aastal loe: TIINA KALA, Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest. – Tuna 2009, nr 1, lk 29–38.

1. Kirjeldage, kuidas võis saada piiskopiks.

2. Mille poolest erines tollase piiskopi võim tänapäevasest?

3. Kes elasid Haapsalu piiskopkonna konvendihoones?

4. Kes võitlesid Saare-Lääne piiskopkonnas võimu pärast ja miks?

Haapsalu toomkirik

Haapsalu toomkirik on linna vanim hoone. See on ehitatud 13. sajandi 60. aastatel, kui kirikuriigi keskus toodi Vana-Pärnust üle Haapsallu.

Kirjalikult mainitakse toomkirikut Haapsalu linna asutamisürikus 1279. aastal. Haapsalu toomkirik on Balti- ja Põhjamaade suuremaid ühelöövilisi kirikuid. Kiriku ehitajateks peetakse tsistertslaste mungaordut, kuna nende ehitusnõuetele vastas lihtne interjäär, roosaken peaukse kohal ja torni puudumine. Roosaken oli munkade vaikimiskohust sümboliseeriv märk, torni peeti aga liigseks upsakuseks – pürgimist Jumalale liiga lähedale. Kiriku seinad olid kaetud kristlikku sümboolikat kajastavate värviliste maalingutega.

Toomkiriku taimornamendiga kaunistatud poolsammaste kapiteelid 13. sajandist.
Foto – Tõnis Padu

Keskajast on interjääris säilinud taimornamendiga kaunistatud poolsammaste päised ehk kapiteelid, samuti altariruumi seinas olev kinnimüüritud konsoolrõdu. Samuti ka üksikud hauaplaatide detailid, mida eksponeeritakse linnuse muuseumis.

Nagu igas katoliku kirikus, oli ka Haapsalu toomkirikus keskajal palju altareid, mis olid pühitsetud erinevatele pühakutele. Kirjalikult on mainitud Püha Mauritiuse, 11 000 neitsi, Peetruse ja Pauluse, neitsi Maarja, Püha Kolmainsuse, Püha Barbara, Püha Hieronymuse ja Püha Risti, Püha Johannese, Püha Antoniuse, Püha Anna, kõikide pühakute ning Püha Laurentiuse altarit.

Rootsi riigi võimu ajal sai katoliiklikust peakirikust luterlik kogudusekirik. Haapsalu toomis likvideeriti erinevatele pühakutele pühitsetud kõrvalaltarid. Praeguseni on säilinud kaks keskaegset altari- ehk mensaplaati. Üks on müüritud toomkiriku võlvidele viiva müüritrepi sisse, teine on toomkiriku peaukse lähedal murul ja tuntud isatapja legendi järgi (vt lisa). 2004. aastal jõudis toomkirikusse tagasi 1940. aastate rüüstamise ajal kaduma läinud 40 cm kõrgune puuskulptuur, mis kujutab kolme figuuri: minestanud neitsi Maarjat, teda toetavat evangelisti Johannest ning nende kõrval seisvat Maarja-Magdaleenat. „Minestanud Maarja“ nime all tuntud skulptuurigrupp pärineb suure tõenäosusega Lõuna-Madalmaadest ning on kuulunud nn Kannatusaltarisse – Kristuse kannatuslugu kujutavasse altariseina ehk -retaablisse. Oletatakse, et Kannatusaltar muretseti 16. sajandi alguses pealtarile. Luteri kiriku algusajast on praeguseni alles Joachim Winteri valmistatud ristimiskivi, mis asub oma algsel kohal – ristimiskabelis, samuti kaks puust kantslikuju, mis on hoiul Läänemaa muuseumis.

1688. aastal tabas linnust ränk tulekahju. Erinevalt teistest linnuse hoonetest toomkirik taastati. Põhjasõja järel jäi kirik poolteiseks sajandiks lagunema ning sai taas katuse alla aastatel 1886–1889. 1944. aastal kasutasid Punaarmee sõdurid hoonet laagripaigana: keset kirikut süüdati lõke, mida köeti pinkide, altarite ja oreli detailidega. 1970. aastatel hakati kirikuhoonet ümber ehitama kontserdisaaliks. 1990. aastal pühitseti toomkirik Pühale Nikolausele ja kannab nüüd nime Haapsalu Toom-Niguliste kirik.

CARL RUSSWURM, Das Schloss zu Hapsal in der Vergangenheit und Gegenwart. Nachrichten aus Geschichte und Sage [Haapsalu lossi minevik ja tänapäev. Teateid ajaloost ja muinaspärimustest]. Reval, 1877.

KALEV JAAGO, Haapsalu lossikiriku taastamine 1726–1889. – Läänemaa Muuseumi toimetised IV. Haapsalu, 2000, lk 7–29.

MERIKE KOPPEL, „Minestanud Maarja“. Taasleitud fragment Haapsalu toomkiriku hiliskeskaegsest altariretaablilt. – Läänemaa Muuseumi toimetised IX. Haapsalu, 2005, lk 87–91.

<http://kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=212&id=214>.

1. Miks nimetati seda Haapsalu kirikut peakirikuks ehk toomkirikuks?

2. Nimetage, milliseid keskaegseid ehitusdetalle on näha Haapsalu toomkirikus.

3. Selgitage, miks ei ehitatud Haapsalu toomkirikule torni. Nimetage veel tornita kirikuid.

4. Kirjeldage, kuidas on Haapsalu toomkiriku interjäär ja otstarve ajaloo jooksul muutunud.

5. Mis kirikud Eestis on veel pühendatud Pühale Nikolausele?

Haapsalu piiskopilinnus

13. sajandil rajatud Haapsalu piiskopilinnus oli üle 300 aasta keskaegse kirikuriigi süda. Kaitseks sise- ja välisvaenlaste eest pidi keskaegne valitsushoone olema sõjaline kaitseehitis. Eelkõige tuli end kaitsta sisevaenlaste vastu. Neid oli Saare-Lääne piiskopil küllaldaselt: sõjakas ordu, aeg-ajalt rahutuks muutunud eestlased, allumatud vasallid ning ootamatute rünnakutega üllatavad piraadid. Võõrriikidest pärit väesalgad jõudsid linnuse alla alles Liivi sõja ajal 16. sajandil.

13. sajandil ehitati kirik, konvendihoone ja vanem ehk läänepoolne eeslinn, mis hõlmas konvendihoone taga oleva ringmüüri piiratud ala. Nii moodustus ringmüüri ja konvendihoone ning toomkiriku vahele siseõu, kus asusid majandushooned: laudad, tallid, töökojad jmt. Lõunavärvast sai maanteele ja Osutitorni värvast linna. Arvatavasti 15. sajandil rajati uuem ehk idapoolne eeslinn. Siis ehitati ka hästi kindlustatud peavärv, mille ees oli veega täidetud kraav, peavära kohal aga piginukid vaenlasele keeva vee ja pigi pähe kallamiseks. Haakpüsside laskeavad annavad tunnistust, et piginukke võidi kasutada ka vastase tulistamiseks. Ehitati ka kahuritorn, mille kuplialust kasutati laskemoona hoidmiseks ning kuplipleasel asunud platvormi suurtükkidest tulistamiseks. Müüriäärset pidi liikumiseks olid palkidest kaitsekäigud. Peavärvatorni ja Poolkuutorni vahelisel müüriõigul on veel säilinud sakmetega laskeavad.

Kui 16. sajandi lõpuks ringmüür järjest võimsamaks muutunud tulirelvade survele enam vastu ei pidanud, rajati unikaalne linnusesisene muldbastionide vöönd. Selleks lammutati müüriäärseid hooned ja kaevati sügavad kraavid. Muld kuhjati kõrgeteks vallideks ja nende sisse rajati kaitsekäigud. Kui vaenlasel õnnestuski ringmüürist läbi murda, jäi ta vallikraavi kaitsjate tule alla lõksu.

Lõplikus suuruses oli linnusekompleksi pindala enam kui kolm hektarit. 803 meetrit pikal ringmüüri oli seitse torni (Peavärvatorn, Poolkuutorn, Aiatorn, Põlluvärvatorn, Kodaniketorn, Osutitorn ning konvendihoone 38 meetri kõrgune Vahitorn) ning neli värvat (Peavärv, Aiavärv, Lõunavärv ja Osutitornivärv). Müüri kõrgus ulatus 8–12 ning paksus 0,6–1,8 meetrini. Rootsi riigi provintsiks muutudes kaotas enamuse Eesti linnuseid sõjalise tähtsuse. Ka Haapsalu linnus kanti 17. sajandil Rootsi riigi kaitseehitiste nimekirjast maha.

1989. aastal tuli Kuningatoa alt välja unikaalne leid alates 15. sajandi teisest poolest kuni 16. sajandi keskpaigani kasutatud relvadest. Leitud relvakogu eksponeeritakse linnuse muuseumis. Seal on esindatud ammunooleotsad, tulirelvadest püssid, suurtükid ja arvukad plii- ning raudkuulid, külmrelvadest vaid üks hellebard ja mõned odaotsad. Välimuselt kõige huvitavam ongi hellebard, mis kujunes omaette relvana välja 14. sajandil Šveitsis, ühendades endas kolme tolleaegse relva elemente – sellega sai nii torgata, raiuda kui ka ratsanikku sadulast maha rebida. Hellebard osutus tõhusaks relvaks ka raudrüüde vastu. 16.–17. sajandil muutusid rohkelt kaunistatud hellebardid populaarseteks ihukaitse- ja paraadrelvadeks. Keskajast on relvi üsna vähe säilinud. Et raud oli väga kallis, sulatati vananenud ja katkised relvad tavaliselt ümber. Haapsalu relvakogu on Eesti suurim ja üks huvitavam keskaegsete relvade kollektsioon. Rahvusvahelisel tasemelgi suudavad sellele konkurentsi pakkuda üksnes juhtivad sõjamuuseumid.

KALVI ALUVE, Haapsalu piiskopilinnus. Tallinn, 1998.

AIN MÄESALU, Haruldased relvad Haapsalu piiskopilinnuses. – Läänemaa Muuseumi toimetised I. Haapsalu, 1987, lk 60–73.

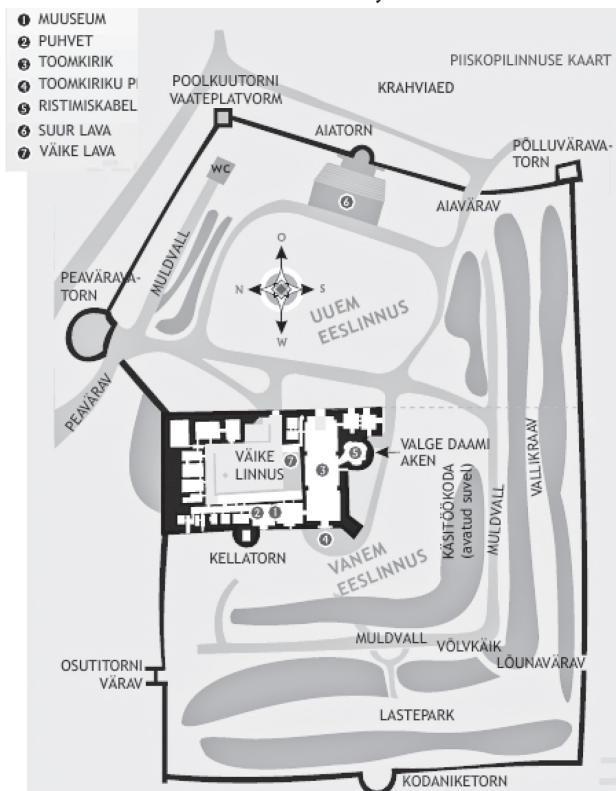
1. Kus asub praegune linnuse lastepark? Kirjeldage, milliseid kaitserajatisi lastepargis olles näete.

2. Kuidas aitasid muldbastionid vaenlase vastu paremini kaitsta kui ringmüür?

3. Milliseid relvi leidub linnusemuseumis eksponeeritavas relvaarsenalis?

4. Kuidas kajastuvad linnuse ehituses ja relvaekspositsioonis muutused sõjakunstiis?

5. Millised kaardil olevad objektid olid olemas juba keskajal?

6. Millise kasutuse on leidnud piiskopilinnus tänapäeval?

Saare-Lääne piiskopkonna toomkool

Haapsalu piiskopilinnuse konventiidihoone idatiivas asus ligi kolmsada aastat kool. See asutati 1251. aastal algselt Vana-Pärnus. Kui 13. sajandi 60. aastatel toodi piiskopkonna keskus üle Haapsallu, sai siinses linnuses uue asupaiga ka kool. Esimene kirjalik teade kooli kohta pärast Haapsallu ületoomist on aastast 1334.

Kooli juhatas üks toomkapiitli liikmetest, skolastik. Nimeliselt on teada 14 skolastikut, kellest eraldi esiletõstmist väärrib Johann Pulck. Tegemist oli ainukesest kõrgema vaimulikuga Vana-Liivimaal, kelle puhul on mainitud tema eesti päritolu: toleaeegsetes dokumentides nimetatakse teda mittedakslaseks (*her Johann undudescke Pulck*).

Tõenäoliselt oli Johann Pulck õppinud Tartu linna- või toomkoolis, 1509. aastal immatrikuleeriti ta Rostocki ülikooli, kus ta studeeris vabu kunste, aga ka teoloogiat. 1514. aastaks oli Pulck Liivimaal tagasi ning asus tööle Läänemaal avaliku notarina. 1518. aastaks sai temast piiskopkonna maakirjutaja, 1522. aastal valiti Pulck Saare-Lääne toomhärriks. Viie aasta pärast on ta skolastik, kelle ülesannete hulka kuulus nii koolitöö korraldamine kui ka toomkapiitli istungite juhtimine toompraosti äraolekul. Johann Pulck suri 1535. aasta paiku.

Toomkoolide õppekava ning töökorraldus oli kogu Euroopas sarnane. Õpiti ladina keeles. Õppekavade aluseks oli seitse vaba kunsti (*septem artes liberales*), mille juured ulatuvad juba antiikaega. Need jagati kahte astmesse: *trivium* – grammatika, retoorika ja dialektika ning *quadrivium* – aritmeetika, geomeetria, astronoomia ja muusika. Grammatikas õpiti ladina keelt ja loeti antiikautorite teoseid. Retoorikas õpetati kõne- ja kirjakunsti. Dialektikas suunati õpilasi Aristoteelse loogika-õpetuse alusel usulisi dogmasid omandama. Aritmeetikas õpiti arvutamist, geomeetrias eukleidilist geomeetriat, maamõõtmist ja geograafiat. Astronoomiaõpetus pidi andma kalendri koostamise ja liikuvate kirikupühade määramise oskuse. Muusikaõpetus seisnes enamasti kirikurituuaalides kasutatavate viiside harjutamises, kuna toomkooli õpilased laulsid ka kirikukooris.

Õppemeetoditest rakendati mehaanilist pähetuupimist, mis käis vitsa hirmul. Esimese astme õppekava omandati enne konfirmatsiooni ehk esimest armulauda, mis toimus hiljemalt kaheteistkümnendal eluaastal. Harilikult läbitigi kõigi õpilastega vaid alamastme kursus. Vaimuliku elukutseks, aga ka rohkem teadmisi nõudvaiks ilmalikeks ametiteks valmistujad võtsid läbi ka teise astme.

Saare-Lääne piiskopkonna lagunemisega Liivi sõja ajal lõpetas tegevuse ka toomkool.

TÖNIS LUKAS, Saare-Lääne piiskopkonna toomhärri 1228–1563. – Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast / Bistum Ösel-Wiek. Artikkelsammlung zum Mittelalter in Westestland. Haapsalu, 2004, lk 39–70.
http://et.wikipedia.org/wiki/Johan_Pulck.

Vaade kooliruumi Haapsalu piiskopilinnuses. Ruum avati 2011. aastal, tähistamaks 760 aasta möödumist Saare-Lääne piiskopkonna toomkooli asutamisest. Pinkidel on vahatahvlid. Just vahatahvlitel õpiti keskaja koolis kirjutamist.
 Foto – Ülla Paras

1. Keda õpetati toomkoolis?

2. Mis aineid õpiti toomkoolis?

3. Milliseid sarnasusi ja erinevusi on keskaja ja tänapäeva kooli õppekavas?

Iseloomulik keskajale: _____

Iseloomulik tänapäevale: _____

Sarnasused: _____

4. Kes eestlastest tegi karjääri skolastikuna? Kirjeldage tema haridusteed ja ametialast edu.

5. Miks oli keskajal eestlasel väga keeruline saada ülikooliharidust ja tõusta kõrgemale ühiskondlikule positsioonile?

Piiskopilinnuse keskaegne küttesüsteem

Haapsalu piiskopilinnuses on tänaseni säilinud erinevaid ahjutüüpe ja kaminakohti.

Üheks Haapsalu linnuse sümboliks on kindlasti Vahitorni kõrval kõrguv korsten, mis on mantelkorstna ülemine osa. Mantelkorsten on korstnatüüp, mis ühtlaselt allapoole laienedes moodustas alumises osas köögiruumi. Seal tehti lahtisel tulel süüa ja suits tõusis otse üles, suundudes kõrgest korstnast välja. Linnuse mantelkorsten oli tähtis ka hoone üldises küttesüsteemis – sinna juhiti ülemiste korruste kaminaste suits. Tänapäeval on linnuse mantelkorstna alumine osa, kus keskajal asus köök, kasutusel trepikäiguna.

Põhjatiiva esimesel korral võib näha hüpokaustahju, millega köeti korras kõrgemal asunud söögisaali. Nimetatud ahi töötas järgmiselt: kui küttekambris olid puud põlema pandud, tungis soojus läbi kambri avade ja ajas kuumaks kambri võlvile laotud munakivid. Samal ajal avati linnusemüürist välja ulatuv lõõriava, mille kaudu juhiti suits õue. Kui suits oli kambrist väljunud, lõõriava suleti. Edasi avati hüpokaustahju kohal oleva ruumi põrandas asunud plaadi sees avad, mille kaudu soojus juhiti ruumi. Samaladne ahi avastati 2001. aastal Osutitornivärava kõrval asunud 15. sajandil ehitatud müürihoonest. Konserveerimiseks aeti leitud hoone jäänused liiva täis ja kaeti laudpõrandaga.

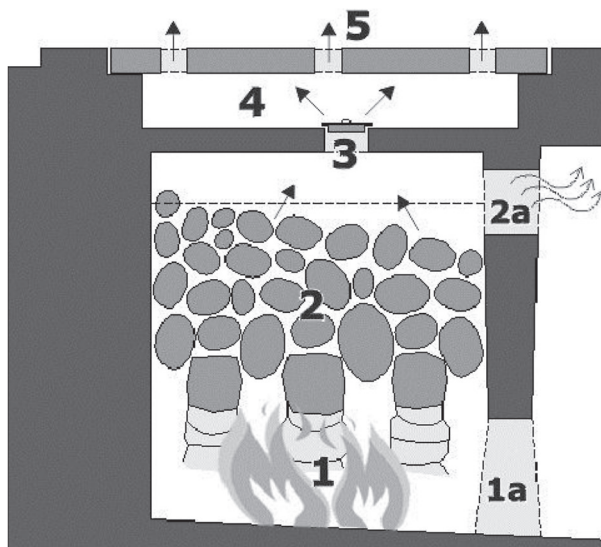
Hiljemalt 16. sajandil võeti linnuses kasutusele kahhelahjud. Seda tõendab eelmainitud Osutitorni müürihoonest leitud kahhelahi, mis oli ehitatud varasema hüpokaustahju peale. Viimast küttekohana siis enam ei kasutatud. Kui kahlite pindu hakati katma värvilise glasuuriga, sai seni vaid praktilist funktsiooni täitnud küttekahelast omaniku jõukust ja moeteadlikkust näitav sisustuselement.

Kaminad asusid ilmselt kõigis eluruumides. Nende kütmiseks kulus korraga sületäis puid, aga et ruum kauem soe püsiks, pidi kogu aeg uusi halge lisama. Mantelkorstna lahtist kollet köeti seni, kui toit valmis sai. Hüpokaustahi hoidis ruumi küll kaua soojana, ent selle kütmiseks kulus palju puid. Hüpokaustahi sarnanes suure kerisahjuga, kus kivide soojaksajamine nõudis palju aega. Kaminaste ja ahjade kütteks saadi puid linnuse enda maadelt ning maksude ehk andamitena piiskopi valdustes elavatelt talupoegadelt. 16. sajandil linnusesse ehitatud kahhelahje ei köetud mitte halgudega, vaid hoopis puusõega. Sütt selleks saadi tavaliselt kaminastest. Peamine põhjus, miks tollal kahhelahje puudega ei köetud, olid kehvad suitsulõõrid. Alles 18. sajandil suudeti ehitada ahjudele nii head õhutuskanalid, et suits enam ruumi ei tunginud.

Linnuse küttesüsteemid olid oma aja kohta väga eesrindlikud. Lihtrahvas elas tol ajal suitsutubades, kus oli vaid lahtine kolle. Majadele suitsulõõre veel ehitada ei osatud ning koldesuits juhiti toast välja ukse ja akna kaudu. Lihtrahva eluasemete kütteviisist annab aimu veel tänapäevalgi populäärne suitsusaun.

ERKI RUSSOW, Linn linna all. Arheoloogilised kaevamised Haapsalus uue aastatuhande alguses. – Läänemaa Muuseumi toimetised VII. Haapsalu, 2003, lk 113–114.

ERKI RUSSOW, Linn linna all II. Arheoloogilised kaevamised Haapsalus 2003. aastal. – Läänemaa Muuseumi toimetised VIII. Haapsalu, 2004, lk 104–106.

Hüpokaust- ehk kerisahi – keskaegne õhkküttesüsteem:

- 1 – paevidest võlvitud küttekamber
- 1a – küttekambri ava puude ahju panemiseks
- 2 – puude põletamisel tekkinud soojus akumulatsioon soojakambri asunud kerisekividesse
- 2a – lõõriava suitsu väljajuhtimiseks
- 3 – et suits ei pääseks üles ruumi, oli soojaava kütmise ajal kaanega suletud
- 4 – vaheruum soojakambri ja põrandaplaadi vahel
- 5 – Paeplaat köetava ruumi põrandas. Kui kütteprotsess oli lõppenud, eemaldati soojaava kaas ja läbi paeplaatidesse uuristatud aukude pääses soe õhk ruumi.

Joonis – Indrek Vainu

1. Milliseid erinevaid kütmissüsteeme kasutati piiskopilinnuses?

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____
- 4) _____

2. Mis otstarbel kasutati mantelkorstnat vanasti? Mil moel tänapäeval?

Vanasti: _____

Tänapäeval: _____

3. Selgitage hüpokaustahju toimimise põhimõtteid.

4. Miks enam ei ehitata hüpokaustahjusid, vaid eelistatakse kahhelahje?

5. Miks võib pidada piiskopilinnuse küttesüsteemi oma ajas eesrindlikeks?

Haapsalu Võllamägi

Haapsalu Võllamägi kujutab endast praegu umbes meetri-kõrgust kamardunud küngast Sireli tänava äärsel platsil.

Kohaga on seotud arvukad rahvajutud. Nii räägiti, et mäel asunud võllad ja piinakamber, kus piinati ning hukati nii kurjategijaid kui ka eestlaste vanemaid ja juhte. Veel 1932. aastal väitsid vanemad elanikud, et on noorpõlves, umbes 50 aastat tagasi, näinud seal mädanenud võllapuude otsi. Kalev Jaago andmetel lammutati võllas 1801. aastal.

Haapsalu Võllamägi.
Foto – Kalle Lõuna

1932. aasta 19. juuni „Päevaleht” kirjutab eestlaste mässujuhi haua avastamisest. Nimelt olid kaks muinsushuvilist Haapsalu noormeest alustanud omaalgatuslikke kaevamistöid, lootes leida mäelt kunagise mässujuhi säilmeid ja piinakambrit. Kohaliku „Lääne Elu” (22. juunil 1932) arvates olnud noormeeste huviks pigem leida rahvajuttudest kuuludud kulda.

Meetrisügavusel tulid nähtavale suured kivid, nende alt aga keskealise mehe luustik. Tugeva kehaehitusega mees oli maetud künka keskele, peaga läände. Surnukehale loobitud või laotud kivid olid purustanud roided. Ohvri mõlemad jalad („Päevalehe” andmetel ka käed) ning pea otsmikust kuklani olid läbi saetud või lõigatud.

Läänemaa Muuseumi Ühingu ülesandel võttis kaevamised üle kunstnik Roman Haavamägi. Eelmisest luustikust poolteist meetrit sügavamalt leiti veel teinegi, paremini säilinud surnukeha. Seda katsid meetrine liivakiht ja suured raudkivid. Hammaste põhjal otsustades oli tegemist 40–50-aastase mehe säilmetega. Pealuu alt leiti veel tihedaid musti juukseid. Märgati ka kaitsevärvi sineliriide tükke ja kolme metallist nõöpi. Ilmselt oli laiba ümber tuld tehtud. Sellele viitavad riideosade põlenud servad, tuleaseme jäljed ja söetükid. Hukatu jala- ja käeluud olid terved, pealuu nagu eelmiselgi poolitatud. Luustiku rinnakorvi juurest leiti 3-tolline roostes pussnuga, „vanaaegse maasepa töö”. Maasepa tööks arvati ka saapakontsadesse löödud naelad.

Milline võis välja näha hukkamispaik, on raske öelda. Mati Mandel on kirjeldanud Mustpeade mälestustahvli põhjal keskaja lõpu hukkamiskohta Tallinnas (pildil lk 35). Sellel on näha kolmnurkse põhiplaani ehitist, mille igas nurgas kõrgub torn, tornide vahel põikpuudel ripuvad aga paarikaupa üles poodud kurjategijad. Peasüüdlase tarvis oli kivivõlla keskosas veel kõrgem võllapuu, võlla ümber näeme aga kolme rattale aetud hukatut. Haapsalu Võllamäe kaevamistelt leiti astmeline, keskosa poole kõrgenev kivimüür. Rahvajutu järgi ümbritsenud müür kogu võllast. Kalmust leiti ka mädanenud puupakk, mis arvatavasti oli osa võllapuust. Üldiselt oli keskajal kombeks jätta poodud pikemaks ajaks rippuma ning maharaiutud pead teiba otsa torgata. Haapsalu Võllamägi asus omaaegse Lihula maantee lähisel ja kõik linna sisenejad-väljujad pidid seal toimuvat nägema. Ka Tallinnas asus hukkamiskoht käidavas kohas – vana Pärnu maantee lähedal.

1. Millele tuginedes võib väita, et Võllamägi oli kunagi hukkamispaik?

2. Kirjeldage, kuidas võis see paik välja näha keskajal.

<http://et.wikipedia.org/wiki/V%C3%B5llam%C3%A4gi>

3. Kas omaalgatuslik arheoloogia on õigustatud? Põhjendage oma arvamust.

Jah Ei

Põhjendus: _____

4. Mis järeldusi võib teha arheoloogilise leiumaterjali põhjal maetute hukkamise asjaolude kohta?

Lihula piiskopilinnus

Lihula oli muinasaegse Läänemaa tähtsamaid keskusi. Siin paiknes eestlaste linnus. Lihulat läbisid tähtsad kaubateed, ta asus ka merele suhteliselt lähedal.

1211. aastal pühitseti Lihula (hiljem ka Eestimaa) piiskopiks Theoderich. Tegemist oli puhtalt poliitilise samuga, mingit teavet Theoderichi viibimisest Lihulas ega ka ristimisest Lihula piirkonnas enne 1220. aastat ei ole. Pärast Theoderichi langemist 1219 Tallinna all toimunud lahingus määras piiskop Albert tema asemele oma venna Hermanni, pühitsedes ta „piiskopiks Eestimaal“. Tegelikult ei saanud Lihulast hiljem mitte Eestimaa, vaid pelgalt Saare-Lääne piiskopkonna pealinn.

Ehk nägi Lihula linnus 13. sajandi lõpul just selline välja?
Joonistus – Elen Apsalon

1220. aastal randus Läänemaal noore, alles aasta varem kroonitud Rootsi kuninga Johan Sverkersoni sõjavägi.

Rootsi kuningas maabus oma vägedega Ridalas ning asus Lihula linnusesse. Rootslased hakkasid Läänemaale kirikuid ehitama ja rahvast ristima. Peagi kuningas lahkus, jättes vägede juhtimise jarl Karli ja Linköpingi piiskopi hooleks. Viimase nimi oli samuti Karl. 1220. aasta 8. augusti varahommikul ilmus merelt suur saarlaste malev, piiras linnuse ümber ja süütas selle põlema. Surma sai 500 meest, jarl Karl langes võitluses, nimekaimust piiskop aga „märtrina tule ja mõõga läbi“. Vähestel ellujäänutel õnnestus põgeneda taanlaste juurde. Eestlaste võiduka lahingu auks on linnuse varemete lähisteles püstitatud mälestuskivi.

1228. aastal loodi Lihula piiskopkonna asemele Saare-Lääne piiskopkond. Kümme aastat hiljem sõlmis uus Saare-Lääne piiskop Heinrich I orduga lepingu Lihula linnus ühiselt üles ehitada. Linnus valmis 1242. aastal. Kui 1251. aastal rajas piiskop uue residentsi Vana-Pärnusse, hakkas Lihula tähtsus langema. Pärast seda, kui leedulased 1263. aastal Vana-Pärnu maha põletasid, valis piiskop Hermann II uueks residentsiks Haapsalu.

Lihula linnus oli ovaalne ning piiratud müüriaga, mis moodustas ühtlasi ka hoonete välisseina. Müüri kõrguseks võis olla 4–5 meetrit. Väravaava paiknes linnuse idaküljel. Mäe põhja- ja läänekülged olid järsud, lõuna- ja idakülged aga laused. Lõunast ja idast kaitsesid seetõttu linnust kaks kuiva vallikraavi ning kivimüüridega eraldatud eeslinnuse. Põhja- ja lääneküljel kaitses linnust lisaks järskudele nõlvadele ka veega täidetud vallikraav. Linnuse ehitamiseks kasutati kohaliku halva kvaliteediga paekivi. Ilmselt hakkas kindlus ilmutama lagunemise märke juba üsna pea pärast valmimist. Sellegipoolest püsis linnus kogu keskaja olulise ümberehituseta.

Liivi sõja ajal (1558–1583) käis Lihula korduvalt käest kätte ning linnus sai rängalt kannatada. Et lisaks purustustele oli linnus ka moraalselt vananenud, ei peetud mõttekaks seda enam taastada. 1643. aastal andis Rootsi kuninganna Kristiina loa Lihula linnus lammutada. Linnuse kive kasutati alevi ja mõisa hoonete ehitamisel.

1. Leidke tekstist põhjendusi, miks valiti just Lihula piiskopkonna keskuseks.

2. Kirjeldage Lihula linnust keskajal. Millised elemendid on sellest ajast tänaseni säilinud?

Linnus keskajal: _____

Tänapäevani säilinud: _____

3. Mis põhjustel võisid rootslased sekkuda muistsesse vabadusvõitlusesse?

4. Miks oli võit rootslaste üle 1220. aasta Lihula lahingus oluline? Kas see lahing mõjutas teie arvates edasist sõja käiku? Põhjendage oma arvamust.

Lahingu olulisus: _____

Mõju edasisele sõjakäigule: _____

5. Nimetage tegureid, mis viisid Lihula linnuse lagunemiseni.

Keskaegne Lihula alevik

Lihula ümbruses on leitud juba kivi-ajast pärit juhuleide. Vanimaks püsi-asustuse märgiks on Parivere kivilalme 5.-6. sajandist. 10. sajandil hakkas asustus tihenema. Lihula muinasküla paiknes hilisema linnuse ja praeguse kultuurimaja vahelisel alal. Arheoloogiliste kaevamiste käigus ei ole muinas-aegsete elamute jäänuseid avastatud, küll aga on leitud mitmesuguseid muid esemeid, mis viitavad küla olemasolule.

Soodsatel asjaoludel võinuks Lihulast kujuneda keskajal linn. Pärast vallutust kujunes muinasküla asemele alevik, mida esimest korda mainitakse 1238. aastal. Aleviku õitseage jäi 13. sajandi lõppu ja 14. sajandisse. Alevik oli hoonestatud peamiselt raud- või paekivivundamendile püstitatud ühe- ja kaheruumiliste majadega, millel olid väikesed klaasaknad, kelpkatus ja sõrestikseinad ning muld- ja savipõrandad. Hoonete kütmiseks kasutati nii lahtisi küttekoldeid kui ka Eesti taluehitistele omaseid kerisahje. Korstnate olemasolu leiumaterjalist ei nähtu. Võimalik, et suits väljus katuseharja alla jäetud avade kaudu.

Võib-olla nägi Lihula alevik 13. sajandi lõpul välja nii?
Joonis – Elen Apsalon

Läbi aleviku kulges Põhja-Eestit Saaremaaga ühendav tee. Teine suurem tee viis linnusesse.

Enne Liivi sõda, 16. sajandi algul, vahetas alevik asukohta, siirdudes linnuse eest praeguse Lihula linna alale. Leiumaterjali põhjal otsustades olid seal seni paiknenud peamiselt eestlastest käsitöölis-tele kuulunud puitelamud. Kivimaju hakati sinna ehitama alles 15. sajandi lõpul.

Linnusest mõnisada meetrit lõuna pool asus 13. sajandi lõpul rajatud tsistertslaste nunnaklooster. Tsistertslased nõudsid oma ordu liikmetelt vagadust, lihtsust ja füüsilist tööd. Tavapäraselt tegeldi kloostrites kalakasvatuse, põlluharimise ja kalandusega. Hiljemalt Liivi sõja ajal klooster suleti. On oletatud, et Lihulas võis olla ka frantsisklaste klooster.

Keskaegne Lihula oli olulisi kiriklikke keskusi. Väidetavalt oli piiskopi ajal Lihulas koguni viis kirikut: lisaks linnuse ja kloostri kirikutele veel Elisabethi kirik, Johannese kabel ning puidust Antoniuse kabel. Keskaegne Elisabethi kirik, mida allikates mainitakse esimest korda 1298. aastal, asetses praegusest kirikust veidi loode pool.

Linnaõigused Lihula ikkagi sai – 1993. aastal. Praegu moodustavad linn ja ümbritsev vald ühtse omavalitsuse.

1. Millised olid keskaegse Lihula olulisemad objektid?

2. Kirjeldage keskaegseid hooneid.

3. Kuidas mõjutas Lihula arengut asukoht?

4. Kus asus keskaegne Lihula alevik? Mis on seal tänapäeval?

5. Arutlege, miks ei kujunenud keskajal Lihulast linna.

Ridala kirik

Ridala Maarja-Magdaleena kirik on üks Eesti paremini säilinud keskaegseid kirikuid, mida pole oluliselt kahjustanud ei sõjad ega tulekahjud. Paekivist gooti kirik on rajatud juba 13. sajandi teisel poolel ühelöövilise tornita kodakirikuna.

Ridala oli mõjukas muinaskihelkond ning kindlasti ei rajatud kirikut siia juhuslikult. Kirik asub tänaseni nelja tee ristumiskohas. Maarja-Magdaleena oli Kristuse ülestõusmise esmatunnistajana tähtsamaid pühakuid. Kirikuaias on säilinud massiivsed patukahetsusristid, mis viitavad keskaegsete palverändurite külastuspaigale. Samas asub ka kaks iidset trapetsikujulist ilmapuu kujutisega hauaplaati. Ilmapuu elemente kohtame ka tänapäevase Ridala valla vapil ja lipul.

Mitte üheski teises Läänemaa kirikus ei kohta nii palju keskaegset kunsti kui Ridalas. Peaportaali kroonivas ehisviilus on näha ajahambast puretud inimfiguuri, mis kujutab tõenäoliselt salvipurki käes hoidvat Maarja-Magdaleenat. Kiriku tagaosas on seinasse ehitatud horisontaalse risttahuka kujuline süvend, mis pidi kujutama Kristuse sümboolset hauda. Tühi hauakoobas tuletab meelde, et Jeesus on üles tõusnud. Keskaegne näib olevat ka kivist altarilaud ehk mensa, millel on säilinud piiskopi pühitsemisel sisse kraabitud viis risti. Koorivõlvil on kaheksa mõigasroiet, mis ühinevad päisringiga. Päisringi maaling – naerusuine riigiõuna käes hoidev ja õnnistav Kristus ja ladinakeelne lühend SVM (ladina k „mina olen“) pärineb 17. sajandist. Ridala kiriku kooriruumis on säilinud 14. sajandi algusest pärit sekotehnikas (värv on kantud kuivale krohvile) seinamaalingud, mille autoriks on peetud Ojamaalt (Gotlandilt) tulnud meistrit. Koori idaseinal köidavad pilku kaks suurt inglit, külgseintel aga kaarniššides seisvad apostlid.

16. sajandi alguses ehitati kiriku lõunaküljele madal, vaid veidi üle katuse ulatuv torn. Rahvajuttude järgi ei paistnud madal torn merelt tulnud vaenuvägedele kätte. Samast ajast on pärit kiriku põhjaküljel asuv algselt võlvitud käärkamber ning kaks nišši kirikuseinal – ümarkaareline sakramendi-nišš ning viilkatuseline puidust vooderdisega reliikviamajake.

Kiriku uhke barokkaltar, mille autoriks on Berendt Lorentz, valmis 1678. aastal, barokne kantsel on mõnikümmend aastat vanem. 1782. aastal toestati kiriku lääneseina kahe suure tugipiilariga. Kiriku paekiviplaatidest põrand on ehitatud 1858. aastal.

Ridala kirik on üks paremini säilinud keskaegseid kirikuid Eestis.
Fotod – Kalle Lõuna

1. Kirjutage tabelisse, mis Ridala kiriku ehituselementidest ja sisustusest pärineb vastavast perioodist.

13.–14. sajand	
15.–16. sajand	
17. sajand	
18.–19. sajand	

2. Milles seisneb Ridala kiriku unikaalsus?

3. Milline võis olla kiriku funktsioon selle ehitamise ajal? Millest võib seda järeldada?

4. Tõestage näidetega, et Ridala kirik oli keskajal oluline usukeskus.

Karuse ja Hanila arhailised hauakivid

Karuse ja Hanila kirik asuvad tänapäeval Hanila vallas. Nende vanus jääb enam-vähem samasse ajajärku, 1260.-1270. aastatesse. Tegemist on Eesti ala vanimate tänini säilinud kirikutega. Lisaks arhitektuurile väärivad need suhteliselt lähetikku asuvad kirikud külastamist ka seal leiduvate haruldaste ja Eesti ajalookirjutuses palju vaidlusi tekitanud hauakivide tõttu.

Karuse Margareeta kirik ehitati varagooti stiilis ühelöövilise võlvitud kodakirikuna ordu eestvõttel – nimelt ei kuulunud Karuse Läänemaal erandina mitte piiskopi, vaid ordu valdusesse ning kirikul tuli arvatavasti täita ka kaitseülesannet. Praeguseks on pikihoone võlvid hävinud. Nelinurkses kooriosas on säilinud kilpkartega servjoonvõlv ja paarisaknad. Kiriku lääneseinas võib näha teravkaarset kaheastmelist raidportaali. Esialgset eraldi asetsenud kellatorni asendab 19. sajandi keskpaigas ehitatud läänetorn. Kiriku sisustuses pakub huvi kuulsa puutöömeistri Christian Ackermanni 1697. aastal valmistatud kantsel. Kirikus on säilinud ka 15. sajandist pärit ristimisvaagen.

Hanila Pauluse kirik rajati veidi aega pärast Karuse kirikut. Sarnaselt Karusega on ka Hanila varagooti stiilis ühelööviline kodakirik. Torn sai kirik alles 19. sajandi keskpaigas.

Erilist tähelepanu väärivad nii Karuse kui ka Hanila kirikus ja kirikaias säilinud trapetsikujulised hauaplaadid. Neil leiduvate paganlike sümbolite põhjal on arvatud, et tegemist on eesti ülikute kristlike matustega – siin põimuvad erinevad maailmavaated, paganlik ja kristlik kultuur. Ühele Karuse kirikaias asuvale plaadile on raiutud härjasarv, mistõttu seda kutsutakse ka Sarve-Matsi hauaks. Sarv võis sümboliseerida võimu, küllust, viljakust või paganlikes joogiohvitseremooniates kasutatud joogisarve. Hanila kiriku hauaplaatidel kujutatud kõrvikmütsiga meest ja labakinnastega meest võib suure tõenäosusega pidada kohalike eestlaste figuurideks.

Kunstiajaloolane Kersti Markus seletab trapetshauaplaatide päritolu leedulaste ning orduvägede vahel toimunud lahinguga, mis toimus Suure väina merejäl 16. veebruaril 1270. Lahingu käigus tapeti ordumeister Otto von Lauterberg (ka Lutterbergh) koos 52 rüütliga, ordu liitlasena sõjakäigul osalenud Saare-Lääne piiskop sai haavata ning sadu kristlasi surma. Ordurüütli maeti Karusele, piiskopimehed Hanilasse, kusjuures maetute seas võis olla ka sõjakäigul osalenud eestlaste vanemaid.

Hanila kiriku ehitaja rist. Ristil puuduvad loetavad kirjed. Rahvajutu järgi olevat see püstitatud kiriku ehitusmeistri hauale. Muinsuskaitseameti register dateerib risti siiski 19. sajandisse.
Foto – Anna Elisabeth Lõuna

Kirikaedades olevad hauakivid on sammaldunud ja kujutised ning kirjed raskesti jälgitavad. Seetõttu võiks teha eelnevalt kodus huvitavatest hauakivikujutistest väljavõtted ja neid siis kohapealsete kividega võrrelda. Vältida tuleks õpilaste omaalgatuslikke katseid kive puhastada. Kirikutes olevad hauakivid on paremini jälgitavad, ent ka siin on eelnev kodutöö vajalik.

1. Tutvuge kodutööna Hanila ja Karuse kirikus ja kirikaias olevate hauaplaatidega Muinsuskaitseameti koduleheküljel <http://register.muinas.ee>. Seda oleks hea teha rühmatööna. Koostage huvitavamatest hauakividest lühike kokkuvõte ja võtke see kirikutega tutvumiseks kaasa.

2. Millised ehitusdetailid viitavad mõlema kiriku kuulumisele keskaega?

Hanila: _____

Karuse: _____

3. Milliseid kujutisi võib hauakividelt leida? Tooge näiteid. Mida need sümboliseerivad?

4. Kuivõrd kõnelevad hauakivid ajaloolistest sündmustest? Kas neid saab kasutada ajalooallikana? Põhjendage oma arvamust.

5. Millistes Eesti kirikaedades võib veel leida keskaegseid trapetsiaalseid hauakive?

Vormsi kirik

Vormsi kirik rajati 14. sajandi alguses saare keskele kõrgendikule. Võimalik, et hoone oli ühtlasi ka meremärgiks, sest tol ajal sai kiriku lähedale sõita meritsi praeguseks peaaegu kinni kasvanud Prestviigi (Preestrihahe) järve kaudu. See seletab ka, miks Vormsi kirik on tornita – kellatorn paistnuks kaugele ja meelitanuks ligi röövleid.

Vormsi kirik kannab Püha Olavi nime. Olav oli aastatel 1015–1028 Norrat valitsenud kuningas, kes kuulutati pühakuks, ning tema kultus levis Põhjamaadest kaugemalegi.

Kiriku välisukse juures on kivisse raiutud neli aastaarvu. Neist esimene, 1219, toetub legendile, mille kohaselt olevat Taani kuningas Valdemar II sel aastal saarele kiriku rajanud. Kiriku nii varast ehitamist ei peeta siiski tõenäoliseks. Kiriku vanim säilinud osa on keskajast pärit kooriruum. Pae- ja maakivist pikihoone on rajatud 1632. aastal endise puithoone asemele. Ülejäänud kolm aastaarvu – 1632, 1772 ja 1929 – tähistavadki kiriku ümberehitamist.

Kui saareelanikud 1944. aastal Rootsi lahkusid, võeti kaasa ka kirikuvarad, sest kardeti, et pärast Eesti okupeerimist kirik koos sisustusega hävitatakse. Kirikut küll ei lammutatud, kuid keelati jumalateenistused ning hävitati kiriku sisustust: näiteks võeti pinke küttematerjaliks. Tühjaks jäänud hoonet kasutati laoruumina, hiljem veetsid siin aega nii saarel asunud sõdurid kui ka kohalikud noored. Kiriku ümbrus võsastus.

Vormsi kiriku restaureerimisega alustati kohalike elanike eestvõtmisel 1980. aastate lõpus. 29. juulil 1990, olavipäeval, kirik taaspühitseti. Sündmusest tuli osa saama ligi tuhat inimest Eestist, Rootsist ja Soomest. Kirik taastati võimalikult algupärasena, püüti säilitada altariruumis rannarahvale omast lihtsust ja pikihoones barokiajastu värvikust. Kirikukantsel on 1660. aastal valmistatud kantsli koopia. Uus kivist altar ehitati algse kiriku põrandaplaatidest. Kooriruumi seinal on koo- piad mälestustahvlitest aastatel 1912–1929 sõdades ja merel hukkunutele, nüüd on sinna lisatud ka Nõukogude okupatsiooni tõttu hukkunud isikute nimed.

Foto – Meeme Veisson

MARJU KÕIVUPUU, 101 Eesti pühapaika. Tallinn, 2011.

MARGARETA HAMMERMAN, Ormsö kyrka / Vormsi kirik. Stockholm, 1998.

1. Kus on Eestis veel Pühale Olavile pühendatud kirikuid?

2. Selgitage, mida tähistavad kiriku peaukse juures olevad numbrid.

1219 – _____

1632, 1772, 1929 – _____

3. Millised olulised sündmused toimusid Eestis samal ajal?

1219 – _____

1632 – _____

1929 – _____

1990 – _____

4. Vaadeldge kirikut nii seest kui väljast ja tooge näiteid, mis kinnitaksid, et tegemist on rannarahva kirikuga.

5. Tooge näiteid, mis viitavad kiriku seotusele Skandinaaviaga.

Virtsu vasallilinnus

Virtsu (*Werder* – sks jõelaid) oli esialgu saar, mis on alles viimase 100–150 aasta jooksul maapinna kerkimise tõttu liitunud mandriga. Sadamakoht oli siin arvatavasti juba muinasajal, tollal eraldas seda mandrist kitsas ja madal väin. Keskajal läänistas Saare-Lääne piiskop Virtsu ümbruse Uexküllide aadliperekonnale. 1430.–1460. aastatel ehitasid Uexküllid saare looderannikule merre ulatuvale pikale ja kitsale neemikule võimsa kivist vasallilinnuse. Lained loksusid nii vastu linnuse lääne-, põhjakuu ka idamüüri. Linnus võimaldas kontrollida laevaliiklust Suures väinas ning võtta tollimaksu. On andmeid ka laevade kaaperdamise kohta.

Virtsu vasallilinnuse varemed. Taamal paistab Virtsu tuulepark.
Foto – Kalle Lõuna

Kahekorruseline tulirelvadele kohandatud Virtsu kastell-linnus oli ruudukujulise põhiplaani (ligikaudsete mõõtmetega 25x25 meetrit). Linnuse kagunurka jäi avar, ligikaudu 12x12 meetri suurune hoov. Linnuse kirde- ja edelanurgas asusid diagonaalselt kolmekorruselised ümartornid läbimõõduga 8–9 meetrit. Pealinnus oli ümbritsetud topeltmüüri. Väline ühe korruse kõrgune müürirajatis pidi linnust kaitsma ka mere ja ajujää eest. Linnusesse sai läbi kahe värava, mis olid suletavad langesildadega. Linnuse müüridel ja tornidel oli sakmeline rinnatis. Dolomiitplokkidest müürid olid kahe-kolme meetri paksused, sisekülgedel oli kasutatud ka maakive. Müürisisesed trepid puudusid. Esimese korruse ruumid said valguse hoovipoolsetest avadest, teisel korrusel olid valgusavad nii sise- kui ka välismüürides. Avad olid trellitatud ja kaetud vitraažidega. Ruume köeti lisaks hüpokaustahjule ka kahhelahjudega. Hoovi loodenurgas asus maakividega vooderdatud kaev.

Linnus hävis piiskop Reinhold von Buxhoevedeni ja Brandenburgi markkrahv Wilhelmi vahelises kodusõjas. Esimese neist kinnitas piiskopiks paavst, teise aga valis samasse ametisse toomkapiitel. Buxhoevedeni toetasid katoliiklased ja Saaremaa vasallid, Wilhelmi aga luterlased ja Läänemaa vasallid, nende hulgas ka Uexküllid. 1534. aasta talvel piiras piiskop Reinholdi sõjavägi Virtsut ning linnus hävitati. Samal aastal sunniti Wilhelmi piiskopitiitlist loobuma ning Uexküllid jäid kaotajate leeri. 1536. aasta Volmari (Valmiera) lepingu järgi keelati Virtsu linnust taastada ning sellest ajast peale seisabki linnus varemeis.

Linnuse asukoht on halvasti märgistatud. Teeotsake, mis suurelt teelt linnusele viib, kannab Vanalinna tänava nime.

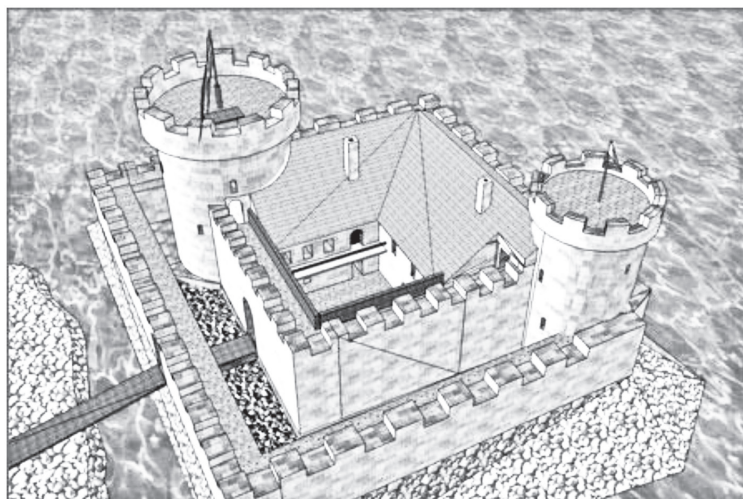
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15449>.

<http://www.virtsu.ee/ajalugu/linnus.html>.

ANDRI VATSFELDT, Virtsu linnuse makett.

1. Seletage vasallilinnuse mõiste.

2. Leidke maketi abil

1) nurgatornide asukohad

2) müüride asukohad

3) sissepääs

3. Kas võib väita, et linnuse asukoht oli soodne? Põhjendage oma arvamust.

4. Kellele võis Virtsu vasallilinnuse olemasolu olla kasulik, kellele kahjulik?

Kasulik: _____

Kahjulik: _____

5. Uurige välja, kus asub veel mõni Eesti vasallilinnus. Nimetage need.

Talharpa (Hiiu kannel)

Talharpa oli vormsilaste tähtsaim rahvapill, mis andis näo ka saare muusikakultuurile. „Tal“ nimes viitab hobusejõhvile, millest valmistati pilli keeled, „harpa“ tähistab keelpilli. Tänapäeval kutsutakse pilli ka hiiu kandleks.

Selliste pillide ajalugu ulatub 11. sajandisse. Tõenäoliselt on pilli algkoodeks Briti saared, Norra ja Rootsi kaudu jõudis talharpa Eestisse, kus levis peamiselt Lääne-Eesti rootsi asustusega rannikualadel. Arvatavasti oli Vormsi saarele elama asunud rootslastel juba talharpa kaasas. Kui mujal Euroopas asendus talharpa uuemate pillidega – näiteks viiuliga, siis Vormsis mängiti talharpat 19. sajandi lõpuski.

Talharpa valmistamine kuulus iga Vormsi mehe põhioskuste hulka. Head pillimängijad hinnati ja austati, talharpat aga peeti pühaks. Rahvapärinus kõneleb vormsirootslasest Johan Appelblomist, kelle mänguuskus võtnud kuulajatel silmad märjaks. Temataolisi pillimehi peeti jumaliku andega õnnistatuks.

Foto – Svenska Odlingens Vänner arhiiv

1873. aastal Vormsis alanud usulise ärkamise käigus sattus talharpa mängimine põlu alla. Saarele saabunud misjonär Lars Johan Österblomi (1837-1932) meelest pidi rahvuslik usulise ees taganema. Talharpa tembeldati kuradi pilliks, selle mängijaid hirmutati, et nende sõrmed hakkavat ka pärast surma liikuma. Talharpad koguti kokku ja põletati. Mõnes peres hoiti pillitraditsiooni küll salaja elus, kuid peagi vajus talharpa Vormsil unustusse.

Kümmekond aastat tagasi asuti Sofia Joonsi eestvedamisel talharpa traditsiooni taastama. Mitmed vormsilased on meisterdanud endale vanade talharpade järgi uued pillid. Kui varem peeti talharpat meeste pilliks, siis tänapäeval mängivad seda Vormsis peamiselt naised.

Muusikud tavatsevad talharpa kohta mõrult lausuda, et see on mänguriist, mille puhul pool aega kulub hääldeseadmiseks ja ülejäänud pool tuleb ikkagi mängida häälest ära pilliga. Nimelt imevad hobusejõhvid endasse väga hästi niiskust.

Tekst põhineb YNGVE ROSENBLADI, MARJU TAMME ja KRISTINA RAJANDO koostatud talharpat tutvustaval põhjalikul infostendil, mis asub Vormsi koolis.

1. Mida tähendab talharpa eesti keeles?

2. Kuidas jõudis pill Eestisse?

3. Miks sattus talharpa põlu alla?

4. Mida peavad tänapäeva pillimehed talharpa puuduseks?

5. Millises Eesti kõrgkoolis on võimalik õppida talharpat ehk hiuu kannelt mängima?

6. Vaadake pilti. Mille põhjal võib väita, et see pilt on tänapäevane, mitte ajast, mil talharpad olid Vormsis laialdaselt levinud?

Foto – Meeme Veisson

Kullamaa kirik ja ratasrist

Kullamaa Püha Johannese kirik on algselt olnud ühelööviline kolme võlviga tornita kodakirik. Praeguse väliskuju sai kirik 19. sajandil, mil ehitati torn ja pikendati altariruumi. Villem Raami arvates on Kullamaa kirik ehitatud 13. sajandi lõpul. Arvatavasti juhtis ehitustöid sama meister, kes ehitas ka Haapsalu Toomkiriku ja Märjamaa kiriku. Sellele viitab osa ehituslike elementide sarnasus. Vanimad kirjalikud teated Kullamaa kiriku kohta pärinevad 1364. aastast. Kirik on hästi säilinud: ei ole teada, et ta oleks kordagi põlenud või saanud sõdades rängalt kannatada.

Kiriku kantsel on ehitatud 1626. aastal. Kantsli all seisab 1639. aastast pärit tule- ja vargakindel kirikukassa, mis on välja raiutud terviklikust dolomiiditükist. Kassal oli neli lukku, mida sai avada ainult kindlas järjekorras. Seega pidi koguduse raha juurde pääsemiseks olema kohal neli meest oma võtmetega.

Väärtuslik on Kullamaa kiriku 19. sajandist pärinev orel, millel on oma nooruspäevil mänginud helilooja Rudolf Tobias, kelle isa oli Kullamaal köstriks. Sellel oreil on Tobias viimistlenud mitu varasemat helitööd. 1992. aastal toodi Rudolf Tobiase põrm Berliinist kodumaale ning maeti Kullamaa kalmistule vanemate kõrvale.

Kullamaa vakuraamatu lõpust on pärit kolm eestikeelset palvet, mida peetakse kõige vanemateks (arvatavalt aastast 1525) eestikeelseteks üleskirjutusteks. Eesti keele arengulooga on Kullamaa olnud seotud hiljemgi. 1660. aastal avaldas Kullamaa kirikuõpetaja Heinrich Göseken põhjaeestimurdelise käsiraamatu „Manuctio ad Linqum Oesthonicam“ (Juhatus eesti keele õppimiseks), mille juurde kuulus üle 9000 märksõna sisaldav saksa-eesti sõnastik, kus leidsid ka enamiku sõnade ladinakeelsed vasted. Göseken hakkas tõlkima ka piiblit eesti keelde ning kuigi ta oma tööd ei jõudnud trükivalmis, on tema tõlgitud teksti kasutanud hilisemad piiblitõlkijad. Kullamaa pastor Heinrich Gutsleff pani eesti keelde Uue Testamendi, mis nägi trükivalgust 1715. aastal.

Sitakoti Matsi ratasrist Kullamaa kiriku kirikuaia.

Foto – Kalle Lõuna

KALEV JAAGO, Läänemaa matusepaigad 1228-1772. – Läänemaa kalmistud I. Koost LEMBIT TARANG. Kullamaa, 2007, lk 32.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=16265>.
<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=27315>.
<http://www.kullamaa.ee/?go=Kirik>.

Kirikuaias on säilinud Eesti vanim dateeringuga ratasrist, see on aastast 1621. Risti esiküljel on daatum ja kiri: SITTA/ KODT/ MATZ. Ristil olev kiri on tekitanud vaidlusi: teksti on peetud ka rannarootsi keelseks „Siin puhkab Jumala rahus...“. Praegu valitseb siiski arvamus, et tegemist oli Matsi-nimelise isikuga Sitakoti talust või külast. Mõlemad kohanimed esinevad arhiivimaterjalides. Kalev Jaago hinnangul oli tegu jõuka möldriga, Ilmar Jõesoo on seostanud kunagise halvakõlalise talunime tänapäevase Sassi-Jaani taluga. Sitakoti Matsiga seonduvad ka rahvajutud. Alguks on neil enamasti ühesugune: Mats olevat kandnud õlal kotti ja kogunud sinna hobusepabulaid. Mida ta pabulatega tegi, see varieerub: väetas põldu, söötis sigadele või viinud mõisasse roosidele väetiseks. Igal juhul saanud Mats rikkaks, olgu see siis kas tänu oma ettevõtlikkusele või mõisniku heldusele.

Kullamaa kirikuias tasub tähelepanu pöörata ka ratasristi kujutavale trapetsikujulisele hauaplaadile.

Joonis – Kaido Sipelgas

1. Kirjeldage Kullamaa kirikuga seotud isikute tegevust kirjasõna arendamisel.

Heinrich Göseken – _____

Heinrich Gutsleff – _____

2. Millised objektid kirikus või kirikuaias kuuluvad üleminekuperioodi keskajast uusaega?

3. Milline tähtsus on Kullamaa kirikul Eesti muusikaloos?

4. Selgitage, kuidas võrd tõepäraseks võib pidada legende Sitakoti Matsi tegevusest. Vastamisel arvestage Eesti sotsiaalmajanduslikku olukorda 17. sajandi algul.

5. Milliseid turvameetmeid kasutati vanasti raha kaitsmiseks?

Koluvere linnus

Koluvere linnuse asutajaiks on peetud vendasid Lodesid 13. sajandil. Seda kinnitab ka linnuse saksakeelne nimi – *Schloss Lohde*. Esialgu oli Koluvere nelinurkne tornlinnus küljepikkusega kuni kümme meetrit. 14. sajandil alustati torni juurde konvendihoonet tüüpi linnuse ehitust, selle kagutiivas asusid refektuurium (ühine söögi- ja koosolekute ruum) ja kabel, põhjatiivas aga eluruumid. Kindluse siseõue ümbritses ristikäik. Linnus asus Liivi jõe saarel. Kaitsevõime suurendamiseks kaevati ka vallikraavid. Enne Liivi sõda ehitati värava kaitseks veel jõepoolsesse nurka ümmargune suurtükitorn.

Foto – Kalle Lõuna

1560. aastal puhkes Lääne- ja Harjumaal eesti talupoegade ülestõus. Talupojad põhjendasid vastuhakku nii suurte maksude ja koormistega kui ka aadli suutmatusega neid alanud Liivi sõjas kaitsta. Ülestõusnud palusid abi Tallinna linnalt, kuid tulemusteta. Ülestõusu kesksed sündmused leidsid aset Koluveres, kus 300 ülestõusnut piirasid linnust. Aadlimeestel õnnestus piirajaid ootamatult rünnata: väidetavalt 70 talupoega tapeti, nende valitud kuningas aga neljastati.

Viimane Saare-Lääne piiskop Johann von Münchhausen müüs piiskopkonna koos linnustega Taani kuningale, kes 1560. aastal andis selle oma vennale hertsog Magnusele. Enamik Läänemaa mõisamehi läks Poola teenistusse ja nii sattus ka Koluvere Poola võimu alla. 1563. aastal püüdsid rootslased Koluveret vallutada, ent poolakate abivägi nurjas plaani. Järgmisel aastal õnnestus Hinrich Horni juhitud Rootsi väesalgal linnus piiramisega siiski alistada. Rahu see ei toonud, sest poolakate ja mõisameeste salgad tegutsesid ümbruskonnas edasi. 1573. aastal toimus linnuse lähedal lahing Rootsi palgasõdurite ja Vene vägede vahel. Vaatamata arvilisele vähemusele (Balthasar Russowi andmeil oli 700 rootslase vastu sõdinud 16 000 venelast) saavutasid rootslased võidu. Võlgu olevate palkade katteks pantisid rootslased Koluvere palgasõduritele, kes 1575. aastal müüsid linnuse edasi Taanile. 1576. aastal vallutasid Koluvere Vene väed. Järgmisel aastal rüüstas Koluvere ümbrust Ivo Schenkenbergi salk. 1581. aastal vallutasid rootslased Koluvere venelastelt tagasi, kusjuures osa venelasi astus Rootsi teenistusse.

17. sajandil kaotas Koluvere linnus oma sõjalise tähtsuse ja kustutati kindluste nimekirjast. Linnus jäi Koluvere mõisa keskuseks, kuuludes enne reduktsiooni Löwenite suguvõsale, 18. sajandi lõpust kuni Eesti Vabariigi loomiseni oli see aga Buxhoevedenide valduses. 1760. aastatel asuti vana rüütlinnust ümber ehitama moodsaks rokokoolossiks. Lossi mõlemad tornid said omapärase kellukakujulise kiivri, loss ise kaeti kivikatusega. Peasissekäiku kaunistas lai neljale sambale toetuv rõdu, millest mõlemale poole jäi suur läbi kahe korruse ulatuv talveaed. Sellist talveaiaga kokku ehitatud härrastemaja pole teada ühestki teisest Baltikumi mõisast. Talveaedu küll rajati, kuid eraldi hoonetena.

19. sajandi lõpul tegutsesid Koluveres viinavabrik, õlleköök, saeveski, ketruskoda, telliselööv ja meierei. Kui 1884. aastal asutati Läänemaa ühe esimese maaseltsina Kullamaa Muusika Selts, andis Koluvere krahv Leon von Buxhoeveden seltsile puhkpillide muretsemiseks kolmandiku vajaminevast rahast. 1898. aasta kevadel muretses krahv mõisasse esimese traktori kogu Läänemaal.

1920. aastatel rajati omaniketa jäänud lossi hoolekandekool ja Nõukogude okupatsiooni ajal hooldekodu. Praegu kuulub ehitised eravaldusesse.

MERILIN AAVIK, Koluvere loss – hoolekandekoolist hooldekoduks 1924–2009. Uurimistö. Käsikiri Haapsalu Wiedemanni Gümnaasiumis.

ANTS HEIN, Koluvere. Tallinn, 2009.

KALEV JAAGO, Kullamaa kihelkond keskajast XX sajandini. Kullamaa, 2005.

1. Miks oli linnusele vaja just ümmargust torni?

2. Koostage lühikronoloogia Koluveres toimunud Liivi sõja sündmustest.

3. Võrrelge talupoegade ülestõusu Koluveres Jüriöö ülestõusuga. Millised on peamised erinevused ja sarnasused?

Iseloomulik Koluvere ülestõusule: _____

Iseloomulik Jüriöö ülestõusule: _____

Sarnasused: _____

4. Loss oli ühtlasi mõisa peahoone. Nimetage tootmisüksusi, mis kuulusid mõisa juurde.

Vormsi Suuremõisa

Pärast Liivi sõda läks Vormsi saar Rootsi riigi valdusesse. Siinse esimese mõisa asutas endine ohvitser Magnus Brümmer, kellele anti tükike maad elatusallikaks. 1620. aastatel läks mõis De la Gardie'de suguvõsale. Oma nime (sks *Magnushof*) sai mõis arvatavasti Magnus De la Gardie (1622–1686) järgi, kes rajas Vormsile uhke mõisahooned ja pargi ning laiendas mõisavaldust tervele saarele. Nii Magnus De la Gardie kui ka tema isa Jacob olid kõrged Rootsi võimukandjad, kellele Vormsi oli vaid üheks paljudest valdustest.

1747. aastal ostis Suuremõisa Carl Wilhelm von Stackelberg. Seda perioodi Vormsil iseloomustavad alalised tülid ja kohtuvaidlused talupoegadega, sest Stackelbergid ei aktsepteerinud rootslaste erioigusi ning kohtlesid neid kui allumatuid pärisorje. Nii mõnelgi korral said kohtuvõidu talupojad. Vormsilased käisid abi otsimas ka Rootsi kuningakojas, viimast korda veel 1860. aastatel. Jagelemised Vormsi talupoegadega kahjustasid tugevasti Stackelbergide mainet ja ennekõike liberaalsemate vaadetega Rootsi aadlike seas.

19. sajandi lõpul müüsid Stackelbergid mõisa Vene riigile, kes rajas mõisahäärberisse aadlitütarlaste sanatooriumi. Asutuse patrooniks oli keiser Aleksander III lesk, kelle eestkostel said vormsilased tasuta arstiabi. 1920. aastatel mõisa peahoone tükikhaaval lammutati. Osa palke olevat kasutatud Hullo koolimaja ehituseks. Praeguseks on säilinud vaid kõrvalhoonete varemed.

ANDERS LINDSTRÖM, Ormsö. Vormsist ja vormslastest. Käsikiri valminud 1980. aastatel.

EFRAIM JOEL DAHL, Vormsi Rootsi asustuse ja selle tekkeprobleemi osana. Käsikiri. Tallinn 1973.

Foto – Svenska Odlingens Vänner arhiiv

Foto – Meeme Veisson

1. Millised tuntud aadlisuguvõsad on olnud Vormsi saare omanikud?

2. Kus oli neil veel valdusi?

3. Jakob De la Gardie isa oli Pontus De la Gardie. Uurige välja, kes oli Pontus De la Gardie ja millega on ta läinud ajalukku.

4. Miks oli Stackelbergide ja Vormsi talupoegade vahel palju kohtuvaidlusi?

5. Miks ei suhtunud Rootsi kuningriigis hästi sellesse, kuidas parun Stackelberg oma talupoegi kohtles, kui Eestis suhtuti sellesse pigem enesestmõistetavalt?

6. Miks ei ole Suuremõisa peahoone säilinud?

Noarootsi kirik

Esimesed teated Noarootsi kiriku kohta pärinevad 1500. aastast. Tõenäoliselt oli kirik Noarootsis olemas juba varem, 13.-14. sajandil, kui kujunes rannarootslaste asustus. Praegune Hosbys asuv Püha Katariina kirik on ehitatud 16. sajandil. Pae- ja maakividest seintega kirikuhoone on hilisgooti stiilis ja rajatud esialgu kindluskirikuks. Sellest annavad tunnistust pikihoone laskeavadeks kujundatud aknad. Liivi sõjas sai kirik kannatada ning taastati 17. sajandil. Sellest ajast pärineb ka kirikutorn. Matmiskabel ehitati kiriku juurde 18. sajandil, nagu ka lõunaküljel asuv eeskoda ja käärkamber.

Foto – Kalle Lõuna

Aastatel 1862–1873 tehti taas ümberehitustöid: tõsteti pikihoone lage ja jätkati sambaid, samuti kaeti põrand paeplaatidega. Noarootsi kirik on tänapäeval üks kolmest Eesti laudkatusega kirikust. Enamasti laudkatused tõrvati, Noarootsi kiriku katus on aga erandlikult värvitud Rootsi punasega.

Läänemaa kirikute seas on Noarootsi kirik erandlik ka oma kolmelöövilise võlvimata pikihoone poolest. Võlvide asemel katab ruumi laudlagi, mis toetub kolmele paarile kaheksakandiliseks tahutud dolomiidisammastele. Pikihoonet ja kooriruumi ühendab lai ja ümar võidukaar. Kooriruumi katab puidust peegellagi. Lõunaportaali kõrval on säilinud seest ümar, väljast kaheksatahuline kivist nõu pühitsetud vee hoidmiseks. Altariruumis asub meistrimärkideta renessanslikke kunstisuundumusi esindav ristimiskivi, mida peetakse Eesti ristimiskivide seas ainulaadseks. Kivi on dateeritud 16. sajandi teise või 17. sajandi esimesse poole. Vaagna põhjal on kujutatud gooti roosi ning servale kirjutatud gooti minusklites ja rootsi keeles Jeesuse õpetussõnad Matteuse evangeeliumist: „Õpetage kogu rahvas ja ristige nad.“ Koori idaseinal on pastor Martin Winteri barokses stiilis epitaaf, mille valmistas tema vend, Haapsalus töötanud kujur Joachim Winter Ungru dolomiidist. Epitaafil on kujutatud ristilöödud Kristust ja palvetajaid. Barokk-kunsti näiteks on ka silmapaistva Tallinna meistri puidunikerdaja Elert Thiele valmistatud evangelistide kujutistega kantsel aastast 1656. 1761. aastast pärineb kirikuruumi lääneosas asuv kuusepuust tahutud oreli-väär. Historitsistlikus stiilis altar on tehtud 19. sajandi teisel poolel. Altaripilt „Jeesus Ketsemani aias“ on valminud koopiana Heinrich Hoffmanni maalist. Kooriruumis käärkambri ukse kohal paikneb mälestustahvel 1873. aastal Rootsist tulnud misjonärile Thor Emmanuel Thorénile, kes rajas Paslepa mõisas rootsikeelse vallakooliõpetajate seminari. Noarootsi kirikus on ka kivid kahe kuningliku autogrammiga. Need kirjutasid 1932. aastal kroonprints Gustav Adolf ning 1992. aastal kuningas Carl XVI Gustav.

Noarootsi kirikuaeda on maetud kultuurilooliselt olulised isikud: maalikunstnik Karl Johann Emmanuel von Ungern-Sternberg (1773–1830), genealoog Otto Rudolf von Ungern-Sternberg (1812–1870), pastor Gustav Carlblom (1761–1814), köster ja koolimees Johan Nymann (1859–1933). Samuti on kirikuaias kunstimälestistena arvel olevaid ratas- ja ketasriste 18.-19. sajandist.

Noarootsi kalmistul asub ka Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenute mälestussammas, mille valmistas kohalik ehitusmeister Mathias Palms arhitekt Eugen Sachariase kavandi järgi 1935. aastal. 1948. aastal sammas õhiti. Samba tipus olnud Vabadusristi kujutist säilitati kiriku külgukse ees esiku seinal. Vabadussammas taasavati 1990. aastal.

Noarootsi kogudusel on olnud kolm abikirikut. Varemtes Rooslepa kabel taastati 2006. ja taaspühitseti 2007. aastal. Sutlepa kabel asub 1970. aastast Eesti Vabaõhumuuseumis. Osmussaarel asuv Jeesuse kabel seisab tänini varemtes.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15547>.

<http://kirikud.muinas.ee/?page=2&subpage=302>.

1. Missugused kunstistiilid on esindatud Noarootsi kirikus? Milliseid detaile leiate välise vaatluse tulemusel? Nimetage kunstistiilid koos iseloomulike näidetega.

2. Mis teeb Noarootsi kiriku eripäraseks?

3. Nimetage kindluskiriku tunnused. Missuguseid Eesti kindluskirikuid oskate veel nimetada? Mille poolest erinevad need Noarootsi kirikust?

Kindluskiriku tunnused: _____

Kindluskirikute näited: _____

Noarootsi kiriku eripära: _____

4. Elert Thiele ja Joachim Winteri töid võib kohata nii Läänemaal kui ka mujal Eestis. Tooge näiteid nende tööde kohta.

Läänemaal: _____

Mujal Eestis: _____

Nõva kirik

Nõva on esimest korda mainitud kirjalikes allikates 1402. aastal *Neyve* kujul. See võib tähendada väikest kaluripaati, aga ka voolusängi. Keskajal kuulus Nõva piirkond esmalt Lihula, siis Padise kloostrile, olles viimase lauamõisaks. Legendi järgi rajanud Nõva külas asuva Püha Olevi kiriku rootslastest meremehed, kes merel udus hätta jäänud ja suuna kaotanud. Siis kostnud läbi udu kuke kiremist, selle järgi hoidnud mehed sõudes suunda ja pääsenud maale. Hiljem olla meremehed püstitanud jumalale kiituseks ja tänutäheks kiriku ja kinnitanud tornitippu kuke.

Varem on Nõva puukirikut dateeritud 1636. aastaga. 1936. aastal pühitseti koguni suurejooneliselt kiriku 300. sünnipäeva. Kiriku ehitamisel kasutatud puidu dendrokronoloogilisel analüüsil 2003. aastal selgus siiski, et kasutatud puud on maha võetud alles aastal 1749. Enne 19. sajandit püstitatud puukirikutest on Eestis peale Nõva kiriku säilinud veel neli: Ruhnu kirik ja Sutlepa kabel 17. sajandist ning Kaasani ja Siimeoni kirik Tallinnas 18. sajandist.

Foto – Kalle Lõuna

Nõva puukirik on ilmselt Eesti väikseim, rannakabeli tüüpi rõhtpalkehitis, mis kaetud lihtsa laudvoodriga. Pikihoone lääneküljel paikneb madala telkkiivriga torn. Rannakabelite tava järgides on kirik jagatud mees- ja naispooleks. Meeste pingid paremal pool vahekäiku on seljatugedega, naiste omad vasakul pool aga ilma. Altari puunikerdused olevat Nõva mõisaproua kätetöö. Vitraažaknad kahel pool altarit pärinevad 19. sajandi teisest poolest, nende valmistamisel on kasutatud paberile trükitud värvipilte. Nii neogooti stiilis altar kui ka kantsel on 19. sajandist. Oreli on teinud kohalik mees Kustav Targamaa (saksastatud nimega Gustav Terkmann), kellest hiljem sai orelitööstur Tallinnas. Kiriku interjäär on kaetud uusaegse vineerikihiga.

Kalmistul kiriku põhjaküljel asub ka 1928. aastal püstitatud Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas langenute mälestussammas, mis hävitati pärast Nõukogude võimu kehtestamist ning taastati 1989. aastal. Esialgsele mälestusmärgile on lisandunud kaks sammast ajaloo ohvritele aastatest 1940–1956. Kalmistul tasub pöörata tähelepanu ka mitmele omapärasele sepi ristile. Kirikus sees on hoiul 1860. aastast pärit puust ratasrist.

Mandri-Eesti vanim puukirik ja kalmistu. – Õhtuleht, 17.07.2010.

http://www.ektv.ee/est.uudised.php?uudis_id=142.

http://www.eelk.ee/h_nova.html.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&mtab=general>.

1. Millega võiks olla seletatav Püha Olevi kultus Nõval?

2. Tooge näiteid Eesti puukirikutest.

3. Uurige välja, kus asub maailma suurim puukirik. Kui vana on see võrreldes Nõva kirikuga?

4. Arutlege, miks on Nõva kirikus meeste pingid seljatugedega, kuid naiste omad ilma.

5. Kuidas aitab tänapäevane teadus täiendada ja avardada meie ajalooteadmisi? Tooge näiteid.

Vormsi kalmistu

Hullo külas Vormsi kalmistul asub Eesti suurim ratasristide kogu – neid on siin loetletud 162. Vanim dateeritud rist on aastast 1743, noorim 1924. aastast. Ristid on valmistanud vormsilased ise. Pole ühest seisukohta, kas kasutatud kivim pärineb Ojamaalt (Gotlandilt) või Vormsi lähedalt laiult.

Ratasrist sümboliseerib aja kulgu, aastaaegade vaheldumist, risti neli haru tähistavad ilmakaari. Vormsi ratasristidelt saab lugeda küla- ja talunimesid, suur osa ristidest kannab peremärke, mida rannarootslased kasutasid Teise maailma-

sõjani välja. Rannaaladel oli palju ühistööd ning peremärk võimaldas eristada oma tööriistu teiste omadest. Vormsi peremärgid koosnevad peamiselt kahest kuni viiest eraldiseisvast joonest, mis asetsevad vertikaalselt või on natuke kaldu.

Kalmistule maetud tuntumad vormsilased on Hans Pöhl (1876–1930), rannarootslaste esindaja kahes riigikogu koosseisus, ning Maria Murman (1911–2004), üks vähestest pärast Teist maailmasõda Vormsile jäänud rootslastest, kes tutvustas ja aitas kohapeal säilitada vormsirootslaste eluolu, käsitööd ja lauluvaramut.

Maantee ääres kiriku ja surnuaia vahel seisab 1929. aastal püstitatud mälestuskivi Vabadussõjas hukkunutele. Kui Nõukogude võim asus mälestusmärke hävitama, küsitud ühelt saarele jäänud vormsirootslaselt rootsi keeles mälestusmärgile kirjutatu tõlget. Mees vastanud, et kivi on pandud kolme merel hukkunud kaluri mälestamiseks. Nõnda jäänud mälestusmärk alles. Räägitakse ka, et seda olevat proovitud hiljem traktoriga ära viia, kuid kivi paigast nihutamiseks polevat saarel leidunud piisavalt võimast masinat.

Foto – Meeme Veisson

MARJU KÕIVUPUU, 101 Eesti pühapaika. Tallinn, 2011.

MARGARETA HAMMERMAN, Ormsö kyrka / Vormsi kirik. Stockholm, 1998.

SIRJE PALLO, Eesti peremärgid. Tallinn, 2006.

1. Ratasriste leidub ka mujal Eestis. Mille poolest on Vormsi surnuaed eriline?

2. Vormsis hakati haudu ratasristidega tähistama Rootsi ajal. Dateeritud ratasristidest on vanim aastast 1743. Mis võim oli sel ajal Eesti alal?

3. Mille sümbol on ratasrist?

4. Mida tähistavad ratasristi neli haru?

5. Kas peremärgid on universaalne või lokaalne nähtus? Selgitage, miks.

6. Kuidas õnnestus Vormsi Vabadussõja mälestusmärk hävitamisest päästa? Mis põhjusel on Vabadussõja mälestussambad valdavalt koopiad?

7. Uurige välja, kes on uurinud ja vahendanud Vormsi ja rannarootslaste ajalugu. Kes oli Vormsi laulumemm ja rannarootslaste eluolu tutvustaja?

Peetri maja Haapsalus

Haapsalu oli 18. sajandil tagasihoidlik ja vaene väikelinn. Põhjasõja ajal jäi linn otsesest sõjategevusest kõrvale. 1710. aasta suvel pärast Pärnu vallutamist jõudsid Haapsallu kindral Rudolf Baueri juhitud Vene üksused. Mingit vastupanu Haapsalus ei kohanud. Lossikirik rüüstati, hobustele söödeti kõik linnarahva heinavarud ning suunduti edasi Tallinna piirama. Hoopis rohkem kannatas Haapsalu katku tõttu: aastatel 1710–1711 suri Kalev Jaago andmeil musta surma 304 Haapsalu elanikku.

Foto – Kalle Lõuna

Linda ja Rüütli tänava nurgale jääb 18. sajandil ehitatud puumaja, mis kuulus tollasele kohtufoogtile Johan Jenckenile. Väidetavalt peatunud selles majas 1715. aastal Haapsalut külastanud Vene tsaar Peeter I. Hoone esifassaadi kaunistav puitnikerdustega uks on arvatavasti pärit maja ümberehituse ajast 19. sajandist. Maja vundament on osaliselt ehitatud kunagisele linnamüürile.

Mis tõi Venemaa valitseja Haapsallu? 1715. aasta juulis võttis tsaar ette merereisi piki Eestimaa rannikut, otsides soodsat kohta sõjasadama rajamiseks. Osmussaare juures käskinud Peeter laeva ankrusse heita ja sõitnud paadiga tollase Noarootsi saare ja mandri vahelt läbi otse Haapsalusse, et tutvuda sealse sadamaga ja külastada Ungru mõisat. Legendi järgi kohanud Peeter linnas meest, kes parasjagu katust parandanud. Peeter tahtnud temaga juttu ajada, ent mees kartis lähenevat vihma ega olnud eriti jutualdis. Peeter olevat siis ise roninud katusele ja aidanud meest pakilise töö juures. Katuseparandajaks ja majaomanikuks olnud ainus katku üle elanud linna magistraadi esindaja, kohtufoogt Johan Jencken. Kohtumine tollase Venemaa tsaariga osutus mehele igati kasulikuks: Jencken nimetati Haapsalu linnapeaks ning ta sai ka ainuõiguse linnas õlle ja kange alkoholiga kaubelda. Jenckenitest kujunes Haapsalu jõukaim suguvõsa, kelle kätte jäi linnapea ametikoht veel mitmeks põlvkonnaks. Maja, mille katuse parandamisel tsaar isiklikult käed külge löi, hakati rahvasuus kutsuma Peetri majaks.

Peeter I-st kõnelevad teisedki rahvajutud. Haapsalust sõitnud tsaar edasi Ungru mõisa. Teel olivat tõlla ratas vastu kivi katki läinud. Kuni seppa otsiti, puhanud Peeter suurel kivil. Tänapäeval tunneme seda Peetri kivina, mis asub Paralepa metsas. Tollal oli see linna ja Ungru mõisa piiritähis. Pärast jalutuskäiku Ungern-Sternbergidele kuuluva mõisa pargis pakutud Peetrile kiiruga valmistatud einet. Laua juures ulatanud üks teener tsaarile karika, millele olnud aga graveeritud Rootsi kuninga Karl XII nimi. Eksitust märgates üritatud karikat tsaarilt tagasi võtta, kuid Peeter tühjendanud selle hüüdega: „Elagu sõber Karl!“ Laua ääres istudes märganud tsaar ühe ukse kohal oma pilti, kuna teise ukse kohal seisnud tühi raam. Ringi vaadates leidnud ta ahju tagant Karl XII portree, mis oli nähtavasti tsaari saabumisel sinna peidetud. „Ahjaa, vend Karl!“, hüüdnud tsaar, „nüüd pead sina pugema ahju taha! Võib juhtuda, et piisab vaid ühest lahingust, et ma peaksin ise sinna kobima!“ Nende sõnadega tõstnud ta pildi jälle seinale tagasi. Peeter I olevat Ungru mõisa parki istutanud tamme, mida tuntakse Peetri tammena. Väidetavalt olevat ta tutvustanud mõisa aednikule ka kartulit.

Sõjasadamaks Haapsalu siiski ei saanud – madal laht osutus selleks ebasobivaks. Sõjasadama asukohaks valis Peeter I hilisema Paldiski.

1. Kirjeldage, kuidas mõjutas Põhjasõda Haapsalut.

2. Miks külastas Peeter I Haapsalut? Kas tema eesmärk täitus? Selgitage, miks.

3. Millistel asjaoludel kohtus Peeter I Johan Jenckeniga? Milline kasu tõusis sellest Jenckenite suguvõsale?

4. Milliseid tegevusi seostatakse Peeter I-ga Haapsalus ja selle lähiümbruses?

5. Nimetage veel kohamuistendeid Peeter I või Karl XII kohta.

Keskvere mõis

Martna lähistel asuv Keskvere mõis on tüüpiline näide 18. sajandi baroksest mõisamajast. On arvatud, et praegune hoone ehitati 1750. aastatel. Tegemist on ühekorruselise palkidest hoonega, mis on kaetud rõhtlaudvoodriga. Fassaadidel on hästi jälgitavad imiteeritud teemantkvaadrid – puitdetailid, mis jäljendavad lihvitud teemanti. Osa aknaid on arhailiselt 12 ruuduga, kohati on säilinud ka sepishinged ja -nurgikud. Alles on

Foto – Kalle Lõuna

ka barokse dekooriga puitlõikega siseuksed ja kaks barokset kahhelahju. Enamikus ruumides on tänaseni olemas algupärastest laiadest laudadest põrandad ja talalaed. Et veel paarkümmend aastat tagasi oli mõisahooned väga kehvad seisus, lubas muinsuskaitse paigaldada majale ajutise plekkkatuse. Esialgu oli hoonel arvatavasti kivikatus. Samas kohas asunud varasemast mõisahoonest on säilinud 17. sajandist pärit mantelkorsten.

Mõisa abihoonetest on alles 1781. aastal valminud varaklassitsistlikus stiilis ait – suhteliselt pikk, algselt kõrge kelpkatuse ja kolme massiivse kvisambaga ehitised.

Muinsuskaitse all on ka mõisa peahoonet ümbritsenud vaba kujundusega park.

Esmateated Keskvere mõisast pärinevad 15. sajandi lõpust – 16. sajandi algusest. Tegemist oli Saare-Lääne piiskopi lauamõisaga. Hiljem vahetas mõis mitmel korral omanikke. 16. sajandi lõpul annetati mõis Liivi sõja ajal Rootsi poole üle tulnud tatari päritolu Vene väepealikule Leonti Nasackinile. Praeguse mõisahooned ehitati Gustav Wilhelm von Ruckteschell (1723–1808), tema Keskveres sündinud tütrepoeg Karl Wilhelm von Toll (1777–1842) tõusis jalaväekindraliks ning oli keiser Nikolai I ajal Venemaa teedeminister. 19. sajandi 30. aastatest kuni Eesti Vabariigi maareformini kuulus mõis Ungern-Sternbergidele. Praegu on mõisasüda eraomandis, mõisa taastamise ja arendamisega tegeleb MTÜ Keskvere Kultuurikoda.

http://www.keskvere.ee/Keskvere_Kultuurikoda/moisa_ajalugu.html.

1. Kes on olnud Keskvere mõisa omanikud?

2. Milliseid põhimõtteid on järgitud Keskvere mõisa restaureerimisel?

3. Võrrelge Keskvere mõisa kui tüüpilist 18. sajandi I poole mõisahoonet mõne muu Eesti mõisaga 19. sajandist. Milliseid sarnasusi ja erinevusi märkate ?

Sarnasused: _____

Erinevused: _____

4. Kirjeldage, millised rajatised kuuluvad Keskvere mõisakompleksi.

5. Uurige ja kirjeldage parki. Missugused puud seal kasvavad? Kas see vastab teie ettekujutusele mõisapargist? Põhjendage.

Haapsalu vana raekoda

Haapsalu vana raekoda asub vanalinna südames, piiskopilinnuse lähedal praeguse Lossiplatsi ääres. Raekoda valmis 1775. aastal.

Tegemist on lihtsa nelinurkse plaaniga ühekorruselise pae-kivist majaga. Hilisbaroklikku ehituslaadi esindav hoone on sümmeetrilise peafassaadiga, mille keskohta markeerib barokkportaal ja katuse kolmnurkne frontoon. Domineerivad tiheda jaotusega kõrge aknad. Hoone nurki kaunistab pealekrohvitud nurgarustika. Eesfassaadil asub

Foto – Kalle Lõuna

rokokoostiielis puitnikerdustega uks. 18. sajandist on säilinud veel kunagise raearhiivi (praegune tollituba) kunstipäraselt sepistatud uks ja kaks puitust fuajeet. Hoone algseist ehitusdetailidest on säilinud veel peasissekäigu kohal olev linnavapp. Algselt oli hoones barokile omane anfilaadne ruumijaotus – kõik ruumide uksed asusid ühel pikiteljel. Maja keskel oli mantelkorsten.

Linna omavalitsuse asupaigaks oli raekoda kuni Teise maailmasõjani. Praegune Läänemaa muuseum rajati 1929. aastal. Asutajate hulka kuulus ka tollane Haapsalu linnapea Hans Alver, kes võimaldas muuseumil kasutada raekoja ruume. Selle mälestuseks on ekspositsioonis tänaseni linnapea kabinet, kus asub Alveri kunagise ametiruumi mööbel. 1977. aastal restaureeriti hoone põhjalikult. 2001. aastal värviti maja ookerkollaseks, nagu see oli kunagi olnud. 2008. aastal ehitati pööningukorrus ümber muuseumi fondihoidlaks.

<http://register.muinas.ee/?menuID=monument&action=view&id=15393>.

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=99:laeaenemaa-muuseum-endises-raekojas&catid=151:puesinaeitus&Itemid=116.

1. Millised ehitusdetailid pärinevad muuseumihoonel 18. sajandist?

2. Kirjeldage, kuidas on muuseumihoonet ümber ehitatud.

3. Milleks on hoonet kasutatud?

Otsige internetist ja teabekirjandusest täiendavat infot.

4. Kuidas on muuseumis ja selle pargis peetud meeles kunagist Haapsalu linnapead Hans Alverit?

5. Kas barokse hoone kasutamine muuseumina on põhjendatud? Vastamisel võtke arvesse nii muinsuskaitselisi aspekte, eksponaatide säilitamistingimuste tagamist kui ka külastajasõbralikkust.

Lars Johan Österblomi mälestuskivi

Vormsilaste elu oluliseks mõjutajaks sai 1873. aastal Rootsist saarele kooliõpetajaks tulnud vabakoguduse misjonär Lars Johan Österblom (1837–1932).

Österblom rajas Vormsisse kolm kooli ning haris palvetundides ka täiskasvanuid. Tähelepanu võitmiseks kõneles ta vormsirootsi murrakus ning kasutas rahvapäraseid väljendeid. Karismaatilise misjonäri tegemisi saatis edu: saarel valandus seninägematu usuline ärkamine. Innustatuna Österblomi õpetusest hakati pattu nägema kõiges, mis polnud

Foto – <http://www.elumote.ee/www/?id=40&keel=ee>

otseselt jumalaga seotud. Tauniti rahvajutte, -laule ja seniseid kombeid. Esines ka usulise ekstaasi juhtumeid: kes tundis kehas värinaid, kes tõi esile karjeid.

Österblomi tegevus muutis oluliselt Vormsi saare igapäevaelu. Naiste rahvariided muutusid senisest märksa tagasihoidlikumaks: kehavormid pidid olema raskesti aimatavad, keelati ehted ja muud kaunistused. Österblom pidas oluliseks vormsilaste hügieeniharjumuste muutmist. Naistele õpetati põrandapesu, meestele korstnate ehitamist.

Konfliktide tõttu nii luteri kui ka õigeusu kirikuõpetajatega sunniti Lars Johan Österblom 1887. aastal Vene riigist lahkuma ning ta pöördus tagasi Rootsi. Vormsilastele jäi Österblom aga märtriks. Suur puhtuse- ja korraarmastus, töökus ja range usuline kõlblus kestsid saarel kuni Teise maailmasõjani. 1930. aastatel, kui Hulloosse ehitati koolimaja, kardeti endiselt, et sealses saalis võivad noored äkki tantsima hakata.

1936. aastal püstitati Österblomi auks Vormsi kirikaeda mälestuskivi. Nagu vormsilased on tunnistanud, sulges Österblom saare 13 kõrtsi, vormsirootslaste saarelt lahkudes jäi aga neist maha 13 palvemaja.

ANDERS LINDSTRÖM, Ormsö. Vormsist ja vormslastest. Käsikiri valminud 1980. aastatel.

Paadi- ja laevaehitus Läänemaal

Jahta Vikan (viigerhüljes).
Foto – Puulaevaselts Vikan

2003. aastal valmis Rannarootsi muuseumis jahta Vikan (viigerhüljes), millega sõideti Rootsi kuninga juurde. Laevaehitajad on koondunud mittetulundusühinguks Puulaevaselts Vikan. Nende alused asuvad Rannarootsi muuseumi juures paiknevas Vanas sadamas. Pildil on kõige suurem alus, jahta Runbjarn (Ruhnu karu). Laevasõidutraditsioonidega tutvumiseks võib pöörduda Rannarootsi muuseumi Haapsalus. Koostöös MTÜ Puulaevaseltsiga Vikan korraldatakse merel ka purjelaevasõite.

Paate ja laevu on Läänemaa randades ehitatud juba aastasadu. Keskajal Lääne-Eestisse asunud rannarootslased tõid kaasa oma paadiehitusoskused. Kokkukuuluvus merega tegi rannarootslastest head meremehed ja tublid lootsid, keda usaldati üle ohtliku Väinamere seilates.

Vormsis ja Noarootsis elavnesid meresõidud 19. sajandi alguses, kui rahvas sõudis lahtiste paatidega Osmussaare kaudu ilma merekaardi ja kompassita Soome soola ostma. 1850. aasta paiku hakati ehitama juba suuremaid paate teki, kajuti, masti ja purjedega, kuid ilma tüüriga. Laeva juhiti aeruga. Purjestus koosnes priipurjest ja fokast. Kuni 20. sajandi esimese kümnendini ehitati peamiselt ühemastilisi, 15–20-tonnise kandejõuga jahte. Enne Teist maailmasõda aga valmistati juba valdavalt kahemastilisi, 20–60-tonnise kandejõuga rannasõidukaljaseid. Kui Esimene maailmasõja tõttu laevaehitus hääbus, siis 1920. aastatel algas rannarootslaste laevaehituse ja talurahva-meresõitude kuldajastu. Aastatel 1920–1922 ehitati Dirhamis korraga seitset laeva. Meresõitudele tegi lõpu Teine maailmasõda.

VELLO MÄSS, Muistsed laevad, iidset paadid. Tallinn, 1996, lk 10–11.

<http://www.aiboland.ee/>.

<http://www.vikan.ee/?op=body&id=59>.

1. Fotol on kujutatud traditsioonilisi Läänemaa puitlaevu ja -paate. Miks on need kujutatud Vormsi saare taustal?

Foto – Puulaevaselts Vikan

2. Millised muutused toimusid purjelaevade ehitamises 19. sajandil?

3. Arutlege, miks võib pidada 1920. aastaid Läänemaal talurahva-meresõitude kuldajastuks.

4. Miks on oluline puulaevaehitamise traditsiooni taas elustada?

5. Nimetage puupaate või -laevu, mida on ehitanud MTÜ Puulaevaselts Vikan. Otsige lisainformatsiooni nende kodulehelt.

Koela talumuuseum

Koela talumuuseum asub Taebla lähisel Koelas Uuetoa talus. Ääsmäe-Haapsalu maanteelt on siia kaks ja pool kilomeetrit.

Koela on tüüpiline sumbküla. Läänest itta kulgeb läbi küla tänav, millest hargnevad tee- ja harud taluõuedesse. Uuetoa talu asub küla põhjaserval. Maad oli talul umbes 30 hektarit. Talu hoonestik koosnes algselt rehielamust, kahest aidast, küünist ja laudast. Talule kuulus ka pukktuulik ja heinaküün.

Foto – Kalle Lõuna

Tänapäevani on säilinud rehielamu, riideait ja saun. Uuetoa talu üheks omapäraks on kaks kaevu. Tavaliselt olid sumbkülades mitme talu peale ühine kaev.

Rehielamu ehitas omaaegne peremees Gustav Enok 20. sajandi alguses. Palgid veeti talvel metsast välja. Kevadel kooriti need koorimisraua abil ja lasti taheneda. Seinad ehitati ristnurkadega ümarpalkidest. Nii ehitamise ajal kui ka pärast maja valmimist kiiluti palkide vahele sammalt või takku. Lääne-Eestile iseloomulikult oli majal rookatus. Selleks lõigati sirbiga või niideti vikatiga talvel jää peal roogu, mis köideti kubudesse ja veeti koju. Uuetoa rehielamus on kaks tuba, köök, rehetuba, sahvri, ladu ja rehealune. Rehealuse seinad ja korstnaga reheahi on laotud paekivist. Paekivist olid ka põrandad, mida tavaliselt puhastati liivaga. Hilisemal ajal on osa hoonest kaetud laudvoodriga.

Muuseum rajati tühjaks jäänud Uuetoa tallu Koela elanike Helja ja Saamo Heldema ettevõtmisel. 1987. aastal avatud muuseumis leidub ka ümberkaudsetest taludest kogutud vanavara. Muuseum tutvustab külastajaile talumajapidamises kasutatud tööriistu ja tarbeesemeid. Võimalik on proovida ka lina lõugutamist. Rehealuses on väike koolinurk: koolivormid, tahvel, krihvel, suled, tindipotid, vanad õpikud jms.

1990. aastast kuulub Koela talumuuseum Taebla vallale. See on populaarne koht filmimeestele, näiteks on siin filmitud nii „Tuulepealset maad“ kui ka Sofi Oksaneni „Puhastust“.

<http://www.taebbla.ee/>

1. Millist külatüüpi esindab Koela küla? Mille põhjal võib seda väita?

2. Millised hooned kuuluvad Uuetoa talu hoonekompleksi? Millest on valmistatud nende katused?

3. Kirjeldage rehielamu ruumide jaotust.

4. Uurige infotekstile lisaks, milliseid küttekehi on kasutatud rehielamus.

5. Nimetage muuseumis leiduvaid esemeid, mis seostuvad:

kooliharidusega: _____

lina kasvatamise ja töötlemisega: _____

viljakasvatusega: _____

piimandusega: _____

puutööga: _____

mesindusega: _____

Lihula mõis

Lihula mõis sai ilmselt alguse juba 13. sajandil, kui kahe maahärra vahel jagatud linnuse juurde tekkisid nii piiskopi- kui ka ordumõisad. Eravaldusesse läks Lihula mõis 1630. aastal: Rootsi kuningas müüs varemeisse jäänud linnuse koos ümbruskonnaga feldmarssal Åke Tottile. Siis rajati ka esimene teadaolev härrastemaja. Selleks oli üheksa sülda (1 süld \approx 1,8 m) pikk ja viis sülda lai ehitis köögi, elutoa, kahe kõrvalkambri ja keldriga. Elutoal oli laud-

Foto – Kalle Lõuna

lagi ja savist põrand; paekivist ahi küttis vaid elutuba, mistõttu kaks kambrit olid külmad. 1670. aastal ehitati uus, eelmisest suurem härrastemaja. Kivisokliga puithoonel oli suurus 14x8 sülda. Häärberis oli köök, suur elutuba, kolm elukambrit, kaks majapidamiskambrit ja kelder. Maja köeti kahhelahjude ja kaminatega.

Tänini säilinud häärber on ehitatud 1824. aastal, mil mõis kuulus Wistinghausenitele. Hoone on ajastule vastavalt klassitsistlikus stiilis. Kahekorruselist paekiviehitist katab kõrge kelpkatus. Maja fassaad on lihtne ja liigendamata. Esifassaadi keskosa kaunistavad neli toskaana sammast, millele toetub kolmnurkse viiluga portikus. Selle karniisi kaunistab hammaslõige. Portikuse sammaste vahel on rõdu. Hilis-klassitsistlikus stiilis peauks on rikkalike puitnikerdustega. Hoone soklikorru ja esimene korru on võlvitud. Saalis on kahhelahjud ja parkettpõrand. Klassitsistlikkus stiilis on ka hiljem ehitatud abihooned: nii kaunistab auringi äärde ehitatud aita klassitsistlik sammastik. Varemtes seisval viinavabrikulgi saab täheldada klassitsistlikke elemente: pilastreid ja kolmnurkfrontooni. Hooned koos moodustavad kena arhitektuuriansambli.

Pärast Eesti Vabariigi maareformi jäi mõisahooned eravaldusesse. Nõukogude ajal ehitati see ümber korteriteks. Mõnda aega paiknes siin Lihula sovhoosi kontor. Seadusjärgne pärija Madli Roosiorg-Kirchhoff kinkis mõisahooned fondile Keskaegne Lihula. Nüüd tegutsevad endises mõisas Lihula muuseum ja Lihula rahvaülikool.

MATI MANDEL, Lihula mõisa vanemast ajaloost. – Lääne Elu, 15.05.1997.

<http://muuseum.lihula.ee/?page=1004&lang=1&selected=2836>.

<http://www.mois.ee/laane/lihula.shtml>.

1. Kirjeldage Lihula mõisnike elulaadi muutumist aegade jooksul ja tooge näiteid.

2. Millest olid tingitud muutused mõisnike eluviisides?

3. Kelle valduses on mõisa peahoone olnud?

Uurige interneti j teabekirjanduse abil lisaks.

4. Nimetage peahoone ja abihoonete säilinud klassitsistlikke ehitusdetalle.

5. Missuguseid Tallinnas ja Tartus asuvaid klassitsistlikus stiilis hooneid oskate nimetada?

6. Tooge näiteid, kuidas on leidnud rakendust Eesti teised klassitsistlikus stiilis mõisahooned.

Ungru mõis

Ungru mõisa maalilised varemed paiknevad Haapsalu-Rohuküla maantee ääres, paistes silma kõigile Hiiumaale suundujale.

Ungru mõis (sks *Linden*) kuulus 1524. aastast kuni Eesti Vabariigi maareformini Ungernite, alates 17. sajandist Ungern-Sternbergide nime kandvale aadlisuguvõsale. 1715. aastal külastas Ungru mõisat Vene tsaar Peeter I.

Praegu varemeis oleva mõisahoone ehitust alustati 1890. aastatel Ewald Adam Gustav Paul Constantin von Ungern-Sternbergi (1863-1909) initsiatiivil.

Kolmekorruselise paekivilossi eeskujuks oli Merseburgi loss Halle lähedal. Ebasümmeetriliselt liigendatud ehitus oli kõikidelt külgedelt kujundatud kõrgete voluutviiludega. Lossi üksteist viilu olid kaunistatud meisterlikult tahutud paedetailidega. Nii lossi viilud kui ka akende raidraamid olid Merseburgi lossi barokkviilude peaaegu täpsed koopiad. Hoone keskosa kroonis neljakorruseline kivitorn. Sihvakas barokne tornikiiver aga ei toetunud Saksamaa eeskujule, vaid oli vähendatud koopia Tallinna Niguliste kiriku vormikast barokktornist. 1899. aastaks sai loss punasest telliskivist katuse alla. Torn kaeti vaskplekiga. Pärast krahvi surma tööd seiskusid ning tegemata jäid aknad-uksed, stiilne barokkportaal (mille jäljed on müüris praegugi näha) ja kõik sisetööd. Ehitustööd olid nõudnud sada tuhat kuldrubla ning mõisal lasus suur võlakoorem.

Päris valmis lossi ei ehitatudki. Teise maailmasõja ajal läks Ungru loss Punaarmee valdusse ja hakkas kiiresti lagunema ning 1960. aastateks seisis see varemeis. Lossi tornikiivri ülaosa olevat hävinud, kui hävituslennuk selle maha sõitis. 1968. aastal otsustas lennuvälja ülem vedada kasutult seisvad lossivaremed lennuvälja stardiraja täiteks. Kohalikul võimuladvikul õnnestus lammutustööd küll seisma panna, kuid ligi kolmandik lossi müüre jõuti siiski maha kiskuda. Hävinud on ka mõisat ümbritsenud park. Ülejäänud on õnneks säilinud. Praegu kuuluvad varemed eravaldusse.

MERILIN KOTTA, Ewald Adam von Ungern-Sternberg Haapsalu linnapea ning Ungru ja Suuremõisa mõisnikuna tema kaasaegsete nägemuses. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu, 2009, lk 38–70.

Foto – Anna Elisabeth Lõuna

1. Miks ei saanud Ungru mõisa uus peahoone valmis?

2. Kirjeldage, milline oli Ungru lossi välimus 1899. aastal.

3. Millised on Ewald Adam von Ungern-Sternbergi teened Läänemaal?
Uurige interneti ja teabekirjanduse abil lisaks.

4. Milline oli Ungru lossi saatus XX sajandil?

5. Kas praegune omanik on suutnud mälestist hoida? Põhjendage!

Haapsalu raudteejaam

Enne raudtee ehitamist peeti Haapsalu ja Peterburi vahel regulaarset laevaihendust. Et raudtee aidanuks kaasa nii kuurordi kui ka kogu piirkonna majanduselu arenemisele, oli linnavalitsus korduvalt, ent esialgu tulutult taotlenud raudtee ehitamist Haapsallu. Pöörde tõi Haapsalu linnapea Ewald Adam von Ungern-Sternberg, kes põhjendas Vene võimudele raudtee vajadust eelkõige sõjasadama ehitamisega Rohukülla. Haapsalus käis olukorraga tutvumas Vene teedeminister vürst Mihhail Hilkov. Kuna minister koos

Haapsalu raudteejaama eripäraks on katusega kaetud pikk perroom.

Foto – Kalle Lõuna

saatjaskonnaga sõitis Keilast Haapsallu autodega, õnnestus Haapsalu rahval toona esimest korda autosid näha. Luba raudtee ehitamiseks Keilast läbi Haapsalu Rohukülani saadi. Tollane rahandusminister krahv Sergei Witte andis raudteele sõnamängulis e nime – *Kegelbahn*. Sõna *Kegel* tähendab saksa keeles nii Keilat kui keeglit ning *Kegelbahn* seega nii Keila raudteed kui ka keeglirada.

Keila-Haapsalu raudtee avati 1905. aastal. Samal aastal alustati Peterburi kunstiakadeemiku Karl Verheimi eriprojekti järgi historistlikus stiilis jaamahoone ehitamist, mis valmis 1907. aastal. Valdavalt puidust ehitatud jaamahoone kellatorniga kiviosas asus peasissekäik, mis viis üldisesse saali. Siin on säilinud stukkdekooriga lagi ja algsed kassaluugid. Saalist vasakule poole jäi III klassi reisijate ooteruum koos puhvetiga ning paremale poole I ja II klassi reisijate ooteruum, samuti puhvetite ning eraldi ruumidega daamidele. III klassi ootesaalist pääses jaamaülema kabinetti ning jaamaametnike kontoritesse.

Jaamahoone teise otsa jäi Imperaatoripaviljon, mis oli mõeldud kasutamiseks üksnes keisrile ja tema perekonnaliikmetele nende vastuvõtul ja ärasaatmisel. Siin asusid keisri puhkeruum ja keisrinna buduaar. Ooteruume ja Imperaatoripaviljoni eraldas teineteisest 39 meetri pikkune kaarakendega markeeritud katusealune, mida võis kasutada perrooni laiendusena.

Haapsalu jaamahoone ainulaadseim osa, 216 meetri pikkune kaetud perroom, on pikim Eestis. Nõnda oli tagatud keisrikoja liikmetele mugavus ka vihma või lõõskava päikese korral.

Tänapäeval Haapsalul raudteeühendust pole. 1995. aastal lõpetati Riisipere ja Haapsalu vahel reisi liiklus, 2004. aastal võeti raudtee üles ning tammile rajati Läänemaa tervisetee. Imperaatoripaviljonis on endale koha leidnud aga Eesti raudteemuuseum.

1. Uurige raudteejaama ümbrust. Millised rajatised lisaks jaamahoonetele kuuluvad veel Haapsalu raudteekompleksi?

2. Miks oli vaja Keila-Haapsalu-Rohuküla raudteed? Kellele ja kuidas oli see kasulik?

3. Mida on Haapsalu jaamahoonetes unikaalset?

4. Kuidas on raudtee mõjutanud kohalikku arengut?

5. Milleks kasutatakse jaamahoonet tänapäeval?

Anna-Hedwig Büll – Armeenia genotsiidiohvrite päästja

Haapsalu lossiplatsi lähedal Kooli tänav 5 asuvale majale on asetatud mälestustahvel armeenia rahvuskangelannale Anna-Hedwig Büllile, kes sündis siin 23. jaanuaril (ukj 5. veebruaril) 1887. aastal.

Anna-Hedwig Büll (Bühl) kasvas üles jõukas baltisaksa kaupmehe perekonnas. Pärast Haapsalu linnakooli lõpetamist jätkas ta õpinguid Peterburi saksa gümnaasiumis ning Saksamaal tänini tegutsevas Malche piiblikoolis. 1911. aastal läks Büll Anatoolia (Türgi) kaguossa jäävasse Kahramanmaraşi linna, et aidata sealseid armeenlasi.

Bülli töökohaks sai Saksa usuorganisatsioonide toel avatud armeenlaste varjupaik Sonnenschein (Päikesepaiste). Kiiresti omandas Büll nii türgi kui ka armeenia keele. Esimese maailmasõja puhkedes pingestusid armeenlaste ja türklaste suhted, mis viisid esimese suurema genotsiidini 20. sajandi ajaloos: aastatel 1915–1917 tapeti Türgis poolteist miljonit armeenlast (Türgi, kes tänini genotsiidi eitab, tunnistab 300 tuhandet ohvrit). Saksamaa kui Türgi liitlasriigi lipu all tegutsevad varjupaigad päätsid väga paljude armeenia laste elu. Anna-Hedwig Büll pälvis armeenlaste seas erakordse kuulsuse.

Pärast maailmasõja lõppu ei toetanud Türgi keskvoim enam saksa misjonäre. 1919. aastal anti varjupaik Prantsuse võimude survele üle katoliiklikule misjonile. Anna-Hedwig Büll naases korraks kodumaale ja nüüd juba Eesti Vabariigi kodanikuna jätkas 1922. aastal missiooni armeenlaste keskel Prantsuse heategevusorganisatsiooni esindajana Aleppos (Halab tänapäeva Süürias). Annetustest saadud rahade eest ostis ta maatüki ja rajas sinna armeeniakeelseid koole, haigla, elumaju, käsitööttevõteteid puudustkannatavatele naistele. Kui varem oli tulnud päästa inimesi vägivaldsest surmast, siis nüüd tuli võidelda nälja ja haigustega.

Teise maailmasõja järel repatrieeriti enamik Aleppo armeenlasi Nõukogude Liitu. Nõukogude võimuorganid ei andnud Büllile luba Armeeniasse asumiseks ega võimaldanud tal külastada oma sünnilinna Eesti NSV-s. Anna-Hedwig Bülli viimased eluaastad möödusid Saksamaa Liitvabariigis, kus ta avaldas raamatuid ja kogus armeenlaste toetamiseks raha. Armeenia rahvuskangelanna suri 2. oktoobril 1981.

Haapsalu ja Bülli sünnimaja on armeenlaste jaoks tänini oluline koht.

ENE PAJULA, Haapsalu tüdrukust armeenia emaks. – Õpetajate Leht, 11.05.2007.

ALEKSANDER ASLANJAN, Anna-Hedwig Büll. Katked elulookirjeldusest koos kommentaaridega. – Läänemaa Muuseumi toimetised XIII. Haapsalu, 2010, lk 117–148.

Foto – Läänemaa muuseum

1. Seletage mõiste genotsiid. Nimetage XX sajandi suuremad genotsiidid.

Seletus: _____

Genotsiidide näited: _____

2. Miks läks Anna-Hedwig Büll noore neiuna tundmatule maale ja seadis oma elu ohtu?

3. Millised Anna-Hedwig Bülli teod teevad temast armeenlaste rahvuskangelase?

4. Miks pidi Anna-Hedwig Büll 1919. aastal Süüriast lahkuma? Milliste sündmustega on see seotud?

5. Arutlege, miks tuntakse eestlaste seas üsna vähe Anna-Hedwig Bülli tegevust.

Ants Laikmaa majamuuseum

Ants Laikmaa majamuuseumis on võimalik tutvuda nii kunstniku elu ja loominguga kui ka ainulaadse ja omapärase talukompleksiga.

Ants Laikmaa (kuni nime eestindamiseni 1935. a Hans Laipman) sündis 5. mail 1866. aastal Läänemaal Vana-Vigalas Araste külas Paiba talus. Kunstialase ettevalmistuse sai ta Düsseldorfis Kunstiakadeemias Saksamaal ning mõnda aega tegutseski Laikmaa maalikunstnikuna Saksamaal. 1903. aastal avas ta Tallinnas oma ateljeekooli, mis oli ühtlasi esimene eesti kunstiõppeasutus, kolm aastat hiljem korraldas ta aga Tartus esimese eesti kunsti üldnäituse. 1905. aasta revolutsiooni ajal hukkasid karistussalklased kunstniku kooliõpetajast venna Bernhard Laipmani. Hirmust võimalike repressioonide ees siirdus Laikmaa 1907. aastal Soome, seejärel reisis Lääne-Euroopas, elades lühemat aega ka Capri saarel ning Tuneesias. Aastatel 1913–1932 tegutses ta kunstniku ja õppejõuna Tallinnas.

Foto – Kalle Lõuna

Ants Laikmaa varasemas loomingus on tunda impressionismi ja postimpressionismi mõju. 1920. aastate keskpaigast alates muutusid ta maalid realistlikumateks. Laikmaa tuntumad tööd on tema autoportree (1902), Marie Underi (1904) ja August Kitzbergi (1915) portree, maalid „Lääne neiu“ (1903), „Vigala taat“ (1904) ja „Talvemaastik“ (1938).

1932. aastal sulges Laikmaa ateljeekooli ning sestpeale elas oma talus Taebla vallas Kadarpiku külas kuni surmani 19. novembril 1942. Oma kodumaja kavandas kunstnik rahvusromantilises stiilis, kuid päris valmis talu enne Laikmaa surma ei saanudki. Ehitustööd lõpetati visandite järgi restaureerimise käigus 1956–1960.

Talu kahekorruline peahoone on valmistatud puidust ja savist ning kaetud püstvoodriga. Majal on madal maakivist sokkel ja kõrge rookatus. Selle omapära rõhutavad erikujulised katuseaknad. Peasissepääsu ees on terrass. Maja läänepoolne osa, mis oli mõeldud majandustegevuseks, ehitati hiljem ning on ülejäänud majast madalam. Kunstnik ise kasutas peamiselt teisel korrusel asunud ruume: ateljeed, tööruumi ja magamistuba. Alumisel korrusel paiknes söögituba. Maja suurim ruum – vastuvõtutuba, sai valmis alles 1950. aastatel. Muuseumimaja on sisustatud originaalmööbliga.

Elumaja taga asuvat väikest savist suvemaja nimetas Laikmaa humoorikalt „minu Tusculum“. (Tusculum – Antiik-Rooma prominentide villade rajoon). Kahe toa ja köögi majake on rookatusiga ning kaetud palke imiteerivate pinnalaudadega.

Kaks kasealleed viivad metsa ja suvemaja juurde. Kadakapuiestee aga kulgeb kunstniku kalmule, kuuskedest ümbritsetud künkale. Talu seitsme hektari suuruses pargis kasvab üle 250 taime- ja puuliigi. Siin on säilinud ka kunstniku istutatud puid ja üheksa nimelist tamme teda külasthanud sõpradele, nt Marie Underile, Gustav Suitsule, Friedebert Tuglasele.

1955. aastal avati Laikmaa kodutalus kunstniku majamuuseum. 1956. aastal püstitati tema kalmule Juhan Raudsepa loodud hauasammas.

1. Nimetage Ants Laikmaa olulisemad maalid.

2. Milles seisneb Ants Laikmaa isiku ja loomingu tähtsus Eesti kultuuriloos?

3. Mis rajatised kuuluvad Laikmaa majamuuseumi kompleksi?

4. Kirjeldage Laikmaa majamuuseumi hoonet.

5. Kas tegemist on tüüpilise 1920. aastate taluhoonega? Põhjendage oma arvamust.

6. Kellele on pargis istutatud nimelised tammed?

Rannarootslased

Rannarootslaste põhilised asulad olid Naissaar, Pakri saared, Osmussaar, Vormsi, Riguldi, Noarootsi ja Ruhnu. Oma kogukonnad olid ka Tallinnas ja Haapsalus. Rootslasi on elanud ka mujal rannikualadel ning Hiiumaal. Rannarahvana oli siinsetele rootslastele väga oluline kõik see, mida pakkus meri: kala- ja hülgepüük, lootsimine, hiljem ka kaubavedu. Kuigi rannarootsi talupojad ei olnud pärisorjad, puudus neil maaomand ning mõisnikud proovisid erineval viisil

Küüdmine oli rannarahval naiste töö – mehed olid ju merel.
Foto – Haapsalu Rannarootsi muuseum

nende koormisi tõsta, see aga tõi kaasa protestiaktsioone ja kohtuvaidlusi. Vajaduse korral võeti ette kaebereise Rootsi, mis mõnikord andsid isegi tulemusi. Rootsi avalikkus avastas nn kadunud vennad Eestimaal ning vabatahtlike annetajate, samuti usuorganisatsioonide vahendusel hakkas siinsetele rootslastele saabuma abi, et parandada nende elujärge.

19. sajandi lõpus alanud usuline ja rahvuslik ärkamine mõjutas ka rannarootslaste elu. Noarootsis avati Paslepa Õpetajate Seminar, selle lõpetanutest said rootsikeelsete talurahvakoolide koolmeistrid. 20. sajandi alguses loodi tänapäevani tegutsev haridusselts *Svenska Odlingens Vänner*, asutati raamatukogu ja anti välja aastakalendrit.

Pärast Esimest maailmasõda oli rannarootslastest kujunenud eneseteadlik ja tugeva identiteeditunnetusega rahvakild, kes osales aktiivselt Eesti Vabariigi ülesehitusel. Nii rajasid rootslased Pürksi oma rahvaülikooli, Haapsallu gümnaasiumi, neil oli oma rahvussektär ning erakond, mis hakkas välja andma siiani ilmuvat ajakirja „Kustbon“ (Randlane). Kultuurautonoomia kehtestamiseni rootslased ei jõudnud, sest pidasid seda liiga kulukaks. Kuna rootslaste asuala oli üsna kompaktne, tegutsesid sealsed omavalitsusasutused nagunii rahvusomavalitsustena.

Teine maailmasõda hävitas rannarootslaste kultuuri. Pakri saartelt, Osmussaarelt ja Naissaarelt asustati inimesed ümber juba baaside lepingu rakendamise käigus. Saksa okupatsiooni lõpus evakueeriti enamik lapsi, naisi ja vanemaid mehi Rootsi. Nooremad mehed olid mobiliseeritud sõtta, paljud põgenesid üle mere omal käel.

Nõukogude võim püüdis rannarootslasi tagasi meelitada, kuid tulijaid oli vaid mõni üksik. Nõukogude okupatsiooni lõpus loodi Eestirootsi Kultuuri Selts, mis seadis eesmärgiks rajada rahvaülikool, gümnaasium ja muuseum, et tagada rannarootsi kultuuri järjepidevus. Need ülesanded on nüüdseks täidetud: tegutseb Noarootsi gümnaasium, Rootsi Rahvaülikool Eestis ja Rannarootsi muuseum. Rannarootslasi koondavad Rootsi-Mihkli kogudus ning mitu ühingut, mille eesmärgiks on rannarootsi pärandi hoidmine, uurimine ja tutvustamine.

Rannarootsi kultuuriga saab tutvuda Haapsalus Rannarootsi muuseumis. Eksponaatidest väärib erilist tähelepanu 20-meetrine käsitsi tikitud vaip, millel on kujutatud olulisi sündmusi rannarootslaste sajanditepikkusest ajaloost.

1. Nimetage rannarootslaste traditsioonilised asualad.

2. Millega rannarootslased tegelesid? Mille poolest erines nende seisund eesti talupoegade omast?

3. Milles väljendus rannarootslaste rahvuslik ärkamisaeg? Miks toimus see hiljem kui eestlaste ärkamisaeg?

4. Miks võib väita, et kahe ilmasõja vahel olid rannarootslased eneseteadlik ja tugeva identiteeditunnetusega rahvakild?

5. Miks ja kuidas hävis rannarootslaste kultuur Teise maailmasõja ajal?

6. Milline on rannarootslaste olukord tänapäeva Eestis?

Vormsi talumuuseum

Sviby külla Pearsgårdeni tallu rajatud muuseum tutvustab vormsirootslaste elu enne nende Eestist lahkumist.

Et rannarootslaste eluviis on saanud palju mõjutusi Skandinaaviast, on näha juba muuseumi õue astudes. Kõigepealt torkab silma rootsipunane värv. Teine omapära on lahus ehitatud elumaja ja rehealune. Kuna eluhoones ei tehtud tolmu tekitavat tööd, on ka mööbel värvilisem ja dekoreeritud. Pärast 1870. aastat ei ehitatud saarele enam ühtegi suitsutaret.

Foto – Meeme Veisson

Vormsis olid valdavalt sumbkülad. Majad asusid kõrvuti, põllu-, heina- ja karjamaad eemal. Alles pärast 1932. aasta suurt tulekahju Svibys rajati uued õued üksteisest kaugemale.

Vanadelt fotodelt on näha, et loomad liikusid saarel vabalt ringi. Taraga eraldati enamikus külades maju, mitte loomi. Põllu- ja karjamaad olid jaotatud talude vahel siiludeks, sellega püüti tagada võrdsus ja ära hoida omavahelist kadedust. Niisugune kord tükeldas aga ühe perekonna maa mööda küla laiali, siilusid eraldavad peenraribad vähendasid niigi nappi põllumaad. Kohati olid siilud nii kitsad, et oma maa peal ei mahtunud hobustki ringi keerama.

Paljud tööd tehti talgute korras. Mehed töötasid merel kaubalaevadel või püüdsid kala. Nende kohustuseks oli ka heinategu ning hoolitseda hobuste eest. Naiste töökuse sümboliks oli kõikjal kaasas kantav vardakott – *bindbongen*. Kudumiseks kasutati iga vaba hetke. Naiste hooleks jäid kodune majapidamine, loomad ja põllutööd. Kuna adrad olid üpris kerged, kündsid naised ka põlde. Alles siis, kui kasutusele võeti uuemad ja raskemad adrad, tulid põllule mehed.

Vormsi isoleeritusest annavad tunnistust ka naiste rahvariided, mida kanti kõikjal kuni Teise maailmasõjani. Väliselt olid need tagasihoidlikud, kuid nende valmistamine nõudis küllaltki palju hoolt ja vaeva. Linnariideid kandvaid naisi vaadati halva pilguga.

ANDERS LINDSTRÖM, Ormsö.
Vormsist ja vormsilastest. Käsikiri
valminud 1980. aastatel.

Pilt Vormsi pulmast enne misjonär Lars Johan
Österblomi saarele tulekut.
Pilt – Svenska Odlingens Vänner arhiiv

Vormsi naised Eesti Vabariigi ajal, käes vardakotid ehk bindbongen'id. Taustal on tuulikutega ääristatud Hullo-Rumpo teerist.
Pilt – Svenska Odlingens Vänner arhiiv

1. Valige lause esimese poolega sobiv variant ja tõmmake sellele joon alla.

Eestirootslaste hoonestusele on iseloomulik, et	elahoone ja rehi on eraldi hooned	eluruumid ja köök on eraldi hooned	laut ja saun on koos
Levinud külatüüp Vormsis oli	ridaküla	sumbküla	hajaküla
Vardakott ehk	pingpong	bindbongen	tingtong
Vormsilaste eluolu sai mõjutusi	Rootsist	Lätist	Venemaalt
Vormsi naiste töö hulka kuulus	heina niitmine	kalapüük	kündmine
Tagamaks võrdsust, olid põllu- ja heinamaad jaotatud	kastideks	ruutudeks	siiludeks

2. Vaadake kahte Vormsi naise rahvariidekomplekti. Kumba neist pidas misjonär Österblom ebasüüdsaks? Põhjendage, miks.

Otsus: _____

Põhjendus: _____

Haapsalu raadiotelegraafijaam

Raadio sünniajaks peetakse itaallase Guglielmo Marconi ja venelase Aleksander Popovi esimesi katsetusi 1890. aastate keskpaigas. Sõltuvalt ülekande viisist kuuluvad ühise nimetuse „raadio” alla raadiotelegraaf, raadiotelefon ja ringhääling.

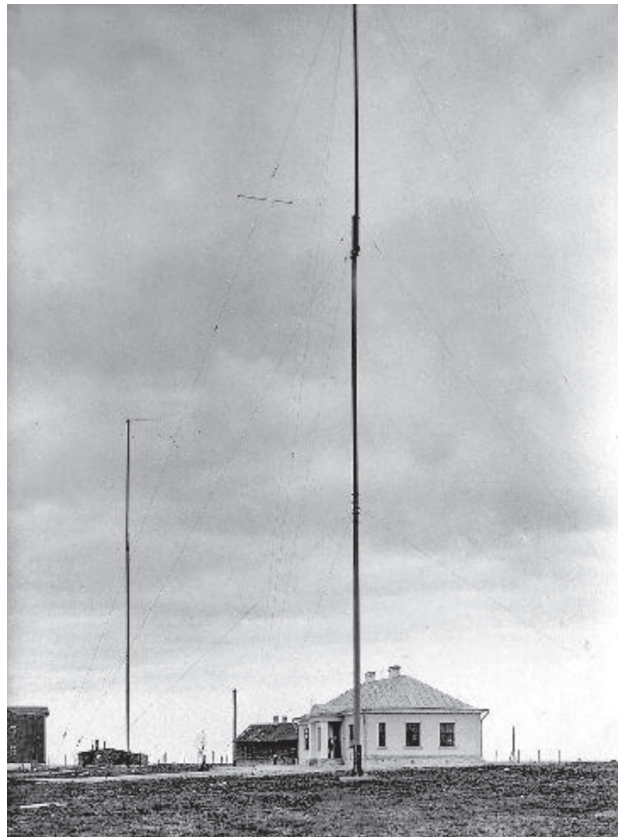
Eestisse rajas esimesed raadiomastid Vene merevägi 20. sajandi alguses. Sellest ajast on alles mastialused Nõva vallas Perakülas ja Haapsalus Räägu-Tedre tänaval. Haapsalus on osaliselt säilinud ka raadiotelegraafijaama hoone (pildil olev valge maja). Tsaariaja pärandusena jäi Eestisse vaid üks Tallinnas tegutsev radiojaam, mille abil peeti Vabadussõja ajal ühendust välisriikidega. Kui 1920. aastatel hakati kavandama moodsama ja võimsama radiojaama ehitamist, valiti selle asukohaks Haapsalu-lähedane mändimets, kus varem oli tegutsenud Vene mereväe radiojaam. Nii toonase kui ka uue rajatava jaama tehniline sisseseade telliti Saksa firmalt Telefunken.

Raadiojaam **avati 8. jaanuaril 1924**. Sellel oli kolm masti, kusjuures peamast oli sada meetrit kõrge. Jaama lainete ulatuskaugust hinnati 3500

kilomeetrit. Toite sai jaam Ellamaa elektrijaamast. Haapsalus asus saatejaam, vastuvõtijaam paiknes Tallinnas peapostkontori tornis. Telegrafistid edastasid signaali traatjuhtme kaudu Tallinnast Haapsalusse, kus see läks vastavasse saateaparatuuri ja sealt raadiomastide kaudu maailma. Telegrammide vastuvõtmisel Haapsalu jaama vaja ei läinud.

Haapsalu raadiotelegraafijaama tegevust juhtis Ernst-Voldemar Laurmann, Eesti esimesi raadiospetsialiste. Tema juhendamisel oli Venemaal ehitatud mitu radiojaama. Nikolai II jahtlaevale „Standart“ loodud radiojaama eest pälvis Laurmann keisrilt nimelise taskukella. Laurmanni korraldamisel läks Haapsalust eetrisse esimene eestikeelne raadiosaade, mis toimus 11. mail 1924 kell 9.35–10.45. Selleks kasutati kõige tavalisemat telefoniaparaadi mikrofone, mille ees esines Läänemaa Ühisgümnaasiumi õpilaste segakoor kümme-konnan lauluga (teiste seas „Kaunimad laulud” ja „Kas tunned maad”) ning kõnelesid proovisaate läbivijad. Saadet kuulati Riias, Helsingis, Tallinnas, Pärnus ja Väandras. 27. septembril 1925 tehti Haapsalus ka esimene ringhäälingu väliülekanne: esines segakoor „Heli” helilooja Cyrillus Kreegi juhatusel. Kontsert toimus paar kilomeetrit saatjast eemal.

Regulaarseid raadiosaateid hakati eetrisse andma 1926. aasta lõpul juba Tallinnast.

Fotol Haapsalu raadiotelegraafijaam 1920. aastatel.
Foto – Sidemuuseum

1. Selgitage välja mõiste „raadio“ tähendus.

2. Uurige kunagise raadiotelegraafijaama ümbrust. Mis on seal muutunud 1920. aastatega võrreldes?

3. Millised teened on Ernst-Voldemar Laurmannil Eesti raadio ajaloos?

4. Kirjeldage esimest eestikeelset raadiosaadet. Millised on peamised erinevused tollaste ja tänapäevaste raadiosaadete vahel?

Kirjeldus: _____

Erinevused _____

Tollased raadiosaated: _____

Tänapäevased raadiosaated: _____

5. 1927. aastal kehtestati Eestis raadiokuulamismaks. Kas Eestis võiks taastada raadiomaksu? Põhjendage oma arvamust.

Jah Ei

Põhjendus: _____

Haapsalu promenaad

Lossiplatsilt mere poole liikudes jõuame Haapsalu promenaadile – mereäärse jalutus- ja puhkekohani, mis algab Aafrika rannast ja jõuab välja Tšaikovski pingini.

Promenaad on Haapsalu suvituspiirkonna süda. Haapsalu kuurordi alguseks peetakse 1825. aastat, mil Magnus De la Gardie asutas siia esimese mudaravila. Muda ja mudaravi uurimine oli Haapsalu arsti Carl Abraham Hunniuse elutöö, mis annab põhjust nimetada teda Eesti kurortoloogia rajajaks.

1845. aastal seati sisse regulaarne aurulaevavahetus Peterburiga ning suvitajate arv hakkas kiiresti kasvama. Nüüd oli vaja hakata suvituslinna kaasajastama ning parandama selle välisilmet. Kõigepealt kindlustati kaldajoont ning rajati haljastatud teid ja parke, kus suvitajad saaksid jalutada või puude varjus jalgu puhata. 1852. aastal valmis õigeusu kirik. 19. sajandi lõpus ehitatud kuursaalis ja kõlakojas hakati korraldama suviseid muusikaüritusi.

Haapsalus käisid koos peredega suvitamas ka neli viimast Venemaa keisrit: Nikolai I, Aleksander II, Aleksander III ja Nikolai II. 1867. aasta suvel viibis Haapsalus helilooja Pjotr Tšaikovski, kelle loomingusse kuulub ka klaveripalade tsükkel „Mälestusi Haapsalust“. Helilooja dolomiidist mälestuspingi valmistas Roman Haavamägi 1940. aastal. Noodirida pingil tähistab motiivi Tšaikovski VI sümfooniast, mis meenutab eesti rahvaviisi „Kallis Mari“.

1920.–30. aastatel kujunes Aafrika rannast populaarne supluspaik, kuhu rajati laste mänguplats ja väike bassein. Haapsalu Tagalahel peeti sportlikke üritusi, sealhulgas Eesti meistrivõistlusi ujumises. Haapsalus tegutses jahtklubi ning regulaarselt toimusid purjetamise ja jääpurjetamise võistlused.

Promenaadi kaunistasid Roman Haavamäe loodud skulptuurid. Üks kaunimaid ja kuulsamaid on 1924. aastal valminud „Päikesekell“. Aafrika randa ilmestasid lastele mõeldud puuskulptuurid Miki-hiir, päkapikud, marabu ja krokodill. Kuursaali lähedal vees asus ujuval platvormil puust jääkaru. Monumendid püstitati Haapsaluga seotud Carl Abraham Hunniusele (1928) ja Rudolf Tobiassele (1929). Promenaadi ehtisid kivist dekoratiivvormid „Lillekandjad“ ja „Tulekandjad“. Kuursaali mõlemal küljel asusid trepistikud ehisvaasidega. Kuursaali ja kõlakoja vahel seisis omapärane naisemaskidega kaunistatud ilmateeatertulp baromeetri, termomeetri ja kellaga. Iga päev vahetati seal ilmateadet. Kuursaali ja kõlakoja ümbrusse koondus kogu suvine seltsielu: missi- või suvekuninganna valimised, loteriid, suvemuusika kontserdid, tantsupeod.

Kogu linna idüllil purustas Teine maailmasõda. Ala jahtklubist kuni Aafrika rannani anti 1939. aastal Punaarmee käsutusse. Osa Haavamäe puitskulptuure põletasid punaväelased ahjukütteks, osaliselt hävitati ka Promenaadile suunduvaid tänavaid sulgenud dekoratiivpostid. Nõukogude perioodi kuurordielu mõjutas kõige rohkem sanatoorium „Laine“ valmimine, kuhu saabusid ravi- alused kõikjal Nõukogude Liidust.

Põhjalikult renoveeritud promenaad avati 2010. aastal. Valmis uus kaldarinnatis, uuendati valgustust, restaureeriti ajaloolised trepid. Merre on paigutatud Jaak Soansi valmistatud Läänemeres hukkunud lindudele pühendatud skulptuur. Taastati ka Teise maailmasõja eelse suvituslinna üks sümboleid – jääkaru kuju.

Üks Haapsalu promenaadi pärl on historitsistlikus stiilis kuursaal.

Foto – Kalle Lõuna

1. Milline on promenaadi tähtsus Haapsalu kui suvituslinna jaoks?

2. Haapsalu promenaadil on olnud läbi aegade erinevaid objekte. Kirjutage näited tabelisse.

Ehitised: kohvikud, sanatooriumid jms	
Isikutele pühendatud monumendid	
Elusloodusele pühendatud skulptuurid	
Abstraktsed skulptuurid ja dekoratiivelemendid	

3. Mis asjaolud on pärssinud Haapsalu promenaadi arengut?

Mälestusmärk küüditatutele Risti jaamas

23. augustil 1999 avatud mälestusmärk „Raudteerööpad mäletavad“ on paigutatud Risti jaama lähedale väikesele platvormile. 11 meetri kõrgune monument (autor Viljar Ansko) on valmistatud raudteerelssidest. Platvormi neljast nurgast tõusevad sujuva kaarega paralleelselt taevasse neli raudteerööbast, mida ühendab relssidest topeltrist.

Eestis toimus kaks suurküüditamist: 14. juunil 1941 (küüditati üle 10 000 inimese) ja 25. märtsil 1949 (küüditati üle 20 000 inimese) ning vähemalt kolm väiksemat küüditamist: 1.-3. juulil 1941 jätküküüditamine Eesti saartelt, 15. augustil 1945 viidi ära Eestis elavate sakslaste pered (407 inimest) ning 1. aprillil 1951 saadeti välja Jehoova tunnistajad ja nelipühilased (259 inimest).

Omaaegselt Läänemaalt küüditati 1941. aasta juunis-juulis umbes 300-500 inimest. 1949. aasta märtsis komplekteeriti Läänemaal kaks küüditatute ešeloni – Haapsalus ja Ristil.

Osa läänemaalasi paigutati koos hiidlastega Paldiskist väljunud ešeloni. Haapsalu ešelon – ühtekokku 1174 inimest (neist 270 meest, 252 naist ja 352 last) – koosnes põhiliselt Läänemaa elanikest. Haapsalus pandi rongile ka enamik Piirsalu valla väljasaadetutest, kuigi Risti jaam olnuks sealsamas lähedal. Seevastu toodi Risti jaama küüditatuid ka Põhja-Pärnumaalt, isegi Pärnust ja Sindist. Loomavagunitesse laaditi 1027 inimest (neist 210 meest, 506 naist ja 311 last). Kokku pidi 1949. aasta märtsis võtma ette teekonna Läänemaa Novosibirski oblastisse üle 2200 inimese, neist 78% olid naised ja lapsed.

Endel Niit, toona 15-aastane poiss, mäletab 1949. aasta märtsis Risti raudteejaama toodud loomavaguneid. Veoautod voorisid vagunite juurde, autod tagurdasid vastu vaguni ust ja autodest loobiti asjad vagunisse. Inimesed aeti järele. Vaguneist kostis laste nutt. Jaam oli sõjaväe valve all. Kõrvalisi inimesi lubati raudteejaama ainult selleks ajaks, kui reisirong jaama sõitis.

Foto – Kalle Lõuna

1. Seletage, mida tähendab küüditamine.

2. Miks ja kuidas inimesi Eestis küüditati?

Meenutage varemõpitud.

Miks:

Kuidas:

3. Kuidas puudutas küüditamine Lääne-Eestit?

4. Miks veeti Piirsalu inimesed Haapsalu raudteejaama, kuigi nende kodukohas paiknes Risti raudteejaam?

5. Kuidas on monumendi „Raudteerööpad mäletavad“ kujundus seotud tollaste sündmustega?

6. Küüditamisest on möödunud aastakümneid. Miks ja kuidas peaks tollaseid sündmusi meenutama?

Miks:

Kuidas:

Mälestustahvel Otto Tiefi valitsusele

Otto Tiefi valitsuse viimast istungit meenu-
tav mälestustahvel on kinnitatud Ridala val-
las Puise poolsaarel Põgari-Sassi külas asu-
vale Mäevalla palvemajale. Praegu kuulub
palvemaja Mäevalla Evangeeliumi Kristlaste
ja Baptistide kogudusele.

Saksa okupatsioon ei toonud kaasa loodetud
iseseisvuse taastamist. 1944. aasta kevadel
loodi Tallinnas Eesti Vabariigi Rahvuskomitee,
kelle ülesandeks oli riikliku võimu teostamine
kuni põhiseaduslike institutsioonide taastami-
seni. Loomulikult tuli tegutseda salaja.

Foto – Kalle Lõuna

18. septembri õhtul 1944 andis Jüri Ulu-
ots, põhiseadusliku Eesti Vabariigi peaminister presidendi ülesandeks, Rahvuskomitee esimehele
Otto Tiefile üle valitsuse moodustamise käskkirja: „Sakslased taganevad Eestist. Aeg on tegutseda!
Koguge kokku valitsuse liikmed ning asuge tegevusse.“ Moodustatud valitsuse koosseisu kuulusid
peaministri asetäitja ja siseminister Otto Tief, haridusminister Arnold Susi, kaubandus- ja tööstus-
minister Rudolf Penno, kohtuminister Johannes Klesment, põllutööminister Kaarel Liidak, raha-
minister Hugo Pärtelpoeg, sotsiaalminister Voldemar Sumberg, teedeminister Johannes Pikkov,
välisminister August Rei ja portfellita minister Juhan Kaarlimäe. Vastavalt Eesti Vabariigi 1938.
aasta põhiseadusele asus olukorras, kus president oli takistatud täitma oma ametiülesandeid, tema
asemele peaminister, peaministri kohustused pidi aga samaks ajaks üle võtma tema asetäitja. See-
pärast ongi 1944. aastal loodud valitsust nimetatud Otto Tiefi valitsuseks. Samal ajal nimetati ameti-
sisse sisekaitseülem Juhan Reigo, riigikontrolöri alaline kohusetäitja Oskar Gustavson, õiguskants-
ler Richard Övel, riigisekretär Helmut Maandi ja riigisekretäri asetäitja Endel Inglise.

Raskelt haige Jüri Uluots lahkus Eestist 20. septembri hommikul. Ta suri Rootsis 9. jaanuaril 1945.
Rootsis viibisid valitsuse liikmetest ka August Rei ja Rudolf Penno.

Valitsuse koosolekud toimusid 19. ja 20. septembril. Ametisse nimetati sõjavägede ülemjuhataja kolonel
Jaan Maide. 21. septembril 1944 edastas valitsus teate ametisse asumisest raadio kaudu ka välisriikidele.

Viimased valitsusliikmed lahkusid Tallinnast 22. septembril 1944, vaid mõni tund enne Punaarmee
kohalejõudmist. Valitsus kogunes Puise randa Põgari-Sassi külla, kus jäadi ootama Rootsist saabu-
vat kiirkaatrit. Randa oli tulnud teisigi tuntud kultuurinimesi: Friedebert Tuglas koos abikaasa Eloga,
ooperilaulja Tiit Kuusik, malesuurmeister Paul Keres oma perega jt. Sama päeva, 22. septembri õhtul
pidas valitsus Mäevalla palvemaja tillukeses einekambris küünlavalguses oma viimase istungi.

Ent olukord muutus järgmisel päeval, kui selgus, et paat ei ole ikka veel ei tulnud. 24. septembri hom-
mikul otsustas osa randa kogunenud seltskonnast liikuda tagasi sisemaale. Otto Tief lahkus Puise-
st 27. septembril. Paat saabus alles 29. septembril ning sellega põgenes ainus ootamajäänu, riigisekretär
Helmut Maandi. Temaga jõudis Rootsi ka „Riigi Teataja“ koos valitsuse koosseisuga. Enamik valitsuse
liikmeid peagi arreteeriti ning Nõukogude võim mõistis nad vangi või surma.

Otto Tiefi valitsuse tähtsus seisneb riikliku järjepidevuse hoidmises. 1999. aastal asetati Tiefi valitsuse
viimase istungi toimumiskohale mälestustahvel. 2005. aastal tehti Mäevalla palvemajas põhjalik remont.

MART LAAR, September 1944. Otto Tiefi valitsus. Tallinn, 2007.

VOLDEMAR PINN, Punane terror ja Läänemaa. 2. osa: September 1944. Põgenemine. Haapsalu, 1992.

1. Kirjeldage Mäevalla palvemaja.

2. Iseloomustage Otto Tiefi valitsuse tegevust.

3. Miks ei siirdunud valitsuse liikmed sakslaste kontrolli all olnud Saaremaale, vaid üritasid hulljulget põgenemist Rootsi?

4. Kas vastupanu Nõukogude vägedele 1944. aastal oli võimatu? Põhjendage, miks.

5. Nimetage Otto Tiefi valitsusse kuulunud isikud. Uurige, milline oli nende edasine saatus.

6. Milles seisneb Otto Tiefi valitsuse tähtsus?

Ehmja metsavennapunker

Metsavendade punker asus Martna vallas Taebla-Kirimäe-Martna teelt umbes poolteise kilomeetri kaugusel Ehmja metsas. Nimetatud kohas on ka teeviit. Et tegemist on väikese teega, tuleks arvestada jalgsimatkaga.

Ehmja metsavendade salgaga oli seotud kümme-kond meest. 20. jaanuaril 1946 sattusid kolm külla ristsetele tulnud metsavenda võimude kätte. Üks neist, Endel Lehtsalu, andis ülekuulamisega kaasnenud peksmise käigus punkri asukoha välja. Järgmisel päeval, 21. jaanuaril juhtis kohalik metsavaht 40-mehelise julgeolekumeeste rühma punkrini. Metsavendadele olevat pakutud allaandmist, ent mehed eelistanud sellele pigem langeda võideldes. Lahing kestnud umbes tund aega, selle käigus hukkusid kõik neli kohalikku metsavenda: August Lehtsalu, Herman Madissoo, Aleksander Remmel ja Johannes Sipp, samuti nendega koos olnud Tallinnast sõjavangist põgenenud sakslane. Olgu märgitud, et hiljem mõisteti ka ülestunnistusi andnud Endel Lehtsalu surma. Miks mehed vaatamata kaaslaste vangistamisest teadasaamisele ikkagi punkrisse jäid ega ära ei põgenenud, jääb arusaamatuks.

2010. aasta suvel kaevati arheoloog Mati Mandeli juhendamisel punkriase lahti. 1945. aasta suvel rajatud punker oli ukse ja aknaga maapealne palkidest onn (5x2,5 m), mis pidi mahutama kümme-kond meest. Onni ümbritses kraav. Punkri lähedal on alles metsavendade kaevatud kaev. Lahitikaevamisel leiti ohtralt padrunikesti, kõige rohkem oli neid onni akna juures. Leidude põhjal saab väita, et lahing metsavendade ja julgeolekumeeste vahel oli äge. Laialipaiskunud ahi ja katkine pann annavad alust oletuseks, et vastasel õnnestus visata granaat onni korstnasse.

Läänemaalt on teada kümme-kond suuremat lahingut metsavendade ja Nõukogude julgeolekujõude vahel.

Punkri juures asuva mälestuskivi valmistas kaitseliitlane Arnold Aljaste.

JAAK PIHLAU, Läänemaa metsavennad teise nõukogude okupatsiooni ajal. – Läänemaa Muuseumi toimetised XI. Haapsalu, 2008, lk 96–131.

LEHTE ILVES, Metsavendade lugu läheb inimestele korda ja hinge. – Lääne Elu, 21.06.2011.

Mälestuskivi avamine Ehmjas 2011 juunis. Tahvliga tähistati kunagise punkri asukoht ja mälestati lahingus hukkunud metsavendi.

Foto – <http://www.wehrmacht.pri.ee/foorum/phpBB2/download/file.php?id=5867&sid=d547a65c4893736204de70d6f46f2691&mode=view>

1. Seletage, kes olid metsavennad.

2. Mille nimel metsavennad võitlesid?

3. Miks õnnestus metsavendlus võimudel lõpuks lämmatada?

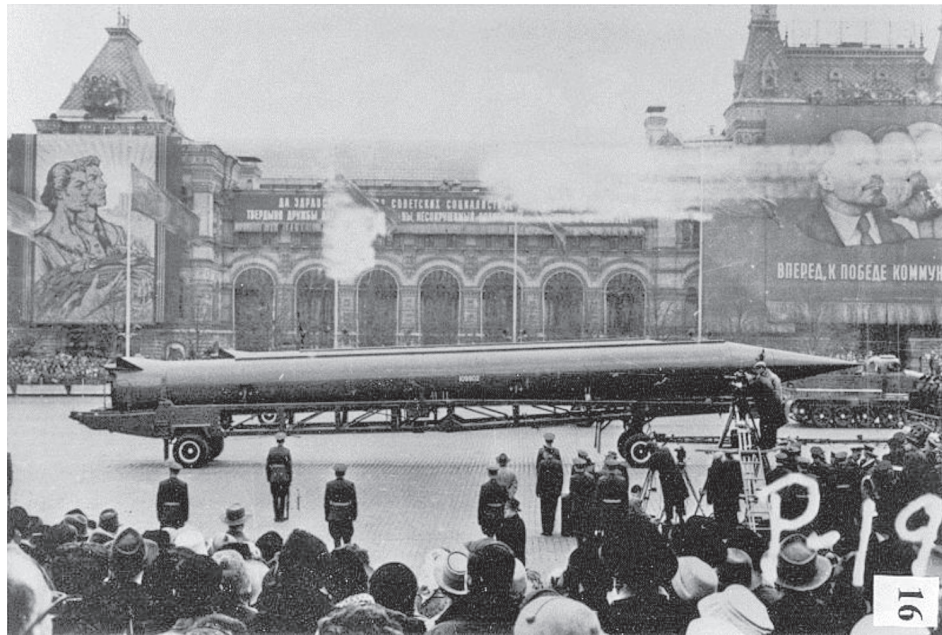
4. Kirjeldage Ehmja punkrit.

5. Arutlege, miks ei lahkunud metsavennad vaatamata hoiatusele punkrist.

6. Nimetage metsavendadega seotud mälestisi oma kodukandist.

Piirsalu raketibaas

Piirsalus paiknes üks üheksast Nõukogude Liidu strateegiliste raketide baasist Eestis. 1959. aastal rajatud baasis asusid kaks kasarmulinna- kut, raketipolgu staap, stardidivisjon, raadiovastuvõtu- ja telegraafikeskus (pinnasega kaetud betoonist kaarhall ja antenniväli) ning tuumalaengute baas. Kokku oli siin kümme kasarmut ja korraga võis kohal viibida kuni 2000 sõdurit. Divisjonil oli ka oma masinapark vähemalt 120 masinaga.

Raketid R-12 Punasel väljakul.

Foto – CIA arhiivist [http://en.wikipedia.org/wiki/R-12_\(missile\)](http://en.wikipedia.org/wiki/R-12_(missile))

Algul asusid baasis tuumapeadega varustatud ballistilised keskmaaraketid R-12 Dvina (NATO tähistus SS-4 Sandal). Raketid seisid horisontaalselt maapealsetes pinnasega kaetud raudbetoonnangaarides. Vajaduse korral oleks need sealt välja veeretatud ja raketipaigaldusmasinal stardialusele seatud. Tegemist oli esimese põlvkonna vedelkütusel töötavate strateegiliste raketidega, mida hakati seeriaviisiliselt tootma 1959. aastal. Iga rakett kaalus üle 40 tonni ning oli veidi üle 20 meetri pikk. Taoliste raketide lennukaugus ulatus 2000 kilomeetrini (seega võinuksid tabada ka Pariisi või Londonit), kusjuures lubatud maksimaalne kõrvalekalle sihtmärgist võis olla kuni viis kilomeetrit. Tuumalõhkepea kaalus 1,6 tonni ja selle lõhkevõimsus oli üks megatonn (võrdluseks: Hiroshimale 1945. aastal heidetud tuumapommi lõhkevõimsus oli „vaid“ 15–20 kilotonni). Nimetatud raketi tüüp sai kurikuulsaks 1962. aastal seoses Kuuba kriisiga.

Jaak Pihlau väitel toodi 1964. aastal Piirsalu baasi veelgi suuremad 2,3 megatonnise lõhkelaenguga raketid R-12U. Kristjan Lutsu arvates paiknesid seda tüüpi raketid Eestis vaid Valgamaal Vilaski raketibaasis.

Piirsalu raketipolk likvideeriti 1978. aastal pingelõdvenduse ajajärgul, mil Ameerika Ühendriigid ja Nõukogude Liit leppisid kokku strateegiliste ründerelvade arvu piiramises. 1980. aastatel paiknesid Piirsalus mereväe relvalaad. Sõdurid käisid abiks kolhoositöödel ja äritsesid sõjaväemoonaga, vabaks jäänud raketiangaarides aga hoiti kolhoosi kartuleid. Viimased kaks sõdurit ja nende koer lahkusid Piirsalust 28. detsembril 1993. Valveta jäänud baas rüüstati. Tänapäeval on endine Piirsalu raketibaas Kaitseväe valduses ja siin toimuvad õppused.

JAAK PIHLAU, Nõukogude sõjaväebaasid Läänemaal 1939–1994. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu, 2009, lk 162–188.

KRISTJAN LUTS, Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn, 2010.

Piirsalu. Koost Tõnu Valk jt. Piirsalu, 2008.

1. Millistes Eesti piirkondades paiknesid strateegilised keskmaaraketid?

2. Millise võimsusega olid Piirsalus asunud raketid?

3. Kuidas mõjutas desarmeerimine tuumarelvastust Eestis?

4. Meenutage varemõpitud või uurige välja, milles seisnes Kuuba raketikriis. Kuidas see lahenes?

5. Miks demonstreeriti Moskva paraadidel rakette?

6. Kirjeldage, kuidas mõjutas sõjaväebaas kohalikku elu.

Haapsalu veetorn

Haapsalu sai veevärgi 20. sajandi alguses seoses tapamaja (1902) ja raudteejaama (1905) rajamisega. Siis kaevati torustikud ja raudtee äärde kerkis esimene veetorn.

Üks Haapsalu linna sümboleid, 1962. aastal valminud veetorn asub kesklinnas Posti tänav 39. Tegemist on ühe kõrgema hoonega Haapsalus. Samalaadseid veetorn-elamuid on tüüpprojekti järgi püstitatud ka teistes Eesti linnades, ent Haapsalu oma eristub neist tornist paistva kella tõttu. Kõrgel asetsev veemahuti on hädavajalik surve tekitamiseks torustikus. Kui survet ei ole, pole kõrgemate korruste elanikel lootustki kraanivett saada. 300 tuhande liitrine veemahuti on ehitatud raudbetoonist. Tegemist oli suhteliselt keerulise tööga. Veemahuti täitub automaatselt. Kui paagis on vett piisaval hulgal, lülitab automaatika puurkaevu pumba välja.

Nõukogude ajal asus veetorni esimesel korrusel linna täitevkomitee, järgmistel korterid ja kõige kõrgemal troonis veepaak. Seepärast levis rahva hulgas mõistatus: „Mõista, mõista – valitsus all, vesi peal, inimesed keskel?“ Nüüdki on veetornis korterid, lisandunud on perearstikeskus, kuid linnavalitsus on majast ära kolinud.

Alates 1997. aastast korraldab linna veemajandust aktsiaselts Haapsalu Veevärk.

Foto – Kalle Lõuna

ALFRED LUMESTE, Vesi Haapsalus läbi sajandite. Haapsalu, 2006.

1. Mille poolest sarnanevad ja mille poolest erinevad Haapsalu veetorn ja Kuressaare veetorn?

Iseloomulik Haapsalu veetornile: _____

Iseloomulik Kuressaare veetornile: _____

Sarnasused: _____

Kuressaare veetorn. Foto: Lilian Hansar

<http://register.muinas.ee/?menuID=architecture&action=view&id=1610>

2. Nimetage asutused, mis on paiknenud Haapsalu veetornis.

3. Miks vajab veevõrk toimimiseks veetorni?

4. Kuidas hangiti joogivett enne 20. sajandit?

5. Arutlege, kas nõukogudeaegne arhitektuur väärib säilitamist. Põhjendage oma arvamust.

Kiltsi sõjaväelennuväli

Kiltsi sõjaväelennuväli rajati Teise maailmasõja ajal. 1939. aasta baaside lepinguga anti Ungaru lossi ja Kiltsi mõisahoone vaheline ala Punaarmee lennuväe kasutada. Saksamaa-Nõukogude Liidu sõja puhkemise ajal oli polgul 34 lennukit, neist kuus ei olnud lennukorras. Polgu 47 meeskonnast olid kümme võimelised lendama ka öösel ja rasketes ilmastikuoludes.

Kunagised lennukiangaarid on maha jäetud ja kipuvad muutuma prügimägedeks.
Foto – Tõnis Padu

Lennuväli ehitati põhiliselt välja aastatel 1945–1946. Lennuüksuse staap paiknes Kiltsi mõisahoone kõrval. 1950. aastal ilmusid Kiltsile esimesed Nõukogude reaktiivmootoriga hävitajad MiG-15. 1952. aastal olivat samad lennukid tulistanud alla väidetavalt riigipiiri ületanud Rootsi luurelennuki DC-3 ja teda otsima saadetud vesilennuki. Pärast Ungari ülestõusu mahasurumist (1956) viidi lennupolk üle Ungarisse ja lennuväli jäi tühjaks, seda kasutati vaid varulennuväljana.

Aastatel 1967–1969 Kiltsi lennuväli rekonstrueeriti. Betoonkatttega lennuraja laiuseks sai 40 meetrit, pikkuseks 2500 meetrit. Lennukitele ehitati 28 betoonangaari. Kandevõime poolest oli Kiltsi lennuväli Baltikumis neljandal kohal. 1971. aastal toodi Kiltsi varem Tallinnas Lasnamäel paiknenud lennuväe hävituspolk koos abiteenistustega.

Kuigi rahvasuus on lennuvälja nimetatud ka raketibaasiks, pole rakette siin siiski olnud. Lennupolgu käsutuses olid MiG tüüpi reaktiivhävitajad: alguses MiG-15, siis MiG-17, esimesena helikopterite ületanud MiG-19 ja lõpuks MiG-23 ja selle modifikatsioonid. MiG-23MLD suutis arendada lennukiirust kuni 2500 km/h ning lennulagi ulatus 18 kilomeetrini. Relvadena kasutati juhitavaid õhk-maa rakette ja 23 mm automaatkahureid. Enne Eestist lahkumist oli polgul ligi 30 hävituslennukit. Väeosa territooriumil paiknes ka hoidla tuumalõhkepeade säilitamiseks. Teeninduspataljon oma kütusehoidlaga tekitas ümbruskonnas ulatusliku keskkonnareostuse.

Lennuväe komandopunkt asus Pullapääl. Seal oli ka raadiotehniline pataljon koos radarijaama ja hävituslennuväe lahingjuhtimise keskusega.

1993. aastal anti lennuväli üle Eesti Vabariigile. Tänapäeval kasutavad lennuvälja ja selle hoonestust Kaitseliit ja kaitseväge taktikaharjutusteks. Kiltsi lennuväli on saanud ka erinevate ürituste korraldamise paigaks: siin toimub rahvusvaheline kiirendusvõistlus „Speedest“, samuti klubimuusika festival Airport Jam. Lennuvälja ümbrus on aga praegugi räämas.

JAAK PIHLAU, Nõukogude sõjaväebaasid Läänemaal 1939–1994. – Läänemaa Muuseumi toimetised XII. Haapsalu, 2009, lk 162–188.

KRISTJAN LUTS, Eesti sõjaajaloo teejuht. Tallinn, 2010.

1. Milliste sündmuste tõttu rajati Kiltsi sõjaväelennuväli? Nimetage veel Eesti piirkondi, kus paiknesid nõukogude sõjaväebaasid.

2. Milline oli Kiltsil paiknenud väeosa võimekus?

1941. aastal: _____

1970. aastatel: _____

3. Fotol on MiG-23 (Микоян и Гуревич МиГ-23). Millised tehnilised näitajad iseloomustavad seda lennukitüüpi?

Foto – http://et.wikipedia.org/wiki/Mikojan-Gurevit%C5%A1_MiG-23.

4. Milliseid ebameeldivusi võisid põhjustada lennuväli ja seal paiknenud sõjaväeosad kohalikele elanikele?

5. Miks on Kiltsi lennuväli tänapäeval pooleldi mahajäetud ja lagunemas? Arutlege, kuidas võiks kasutada endisi sõjaväeobjekte, sh lennuvälju.

Haapsalu sall ja rätik

Rahvuslik käsitöö on pärimuskultuuri osa, mis annab piirkonnale tema näo. Eesti käsitöömeistrid on järeltulijaile kinkinud kolm omanäolist ja erilist pitsikunsti: värviline seto pits, Kihnu niplispits ja varrastel kootud Haapsalu sall. Haapsalu sall on kahekordsest peenvillasest lõngast pitskudum, millele on iseloomulik õhksilmuste ja nuppude rohkus ning eraldi kootud ja külge õmmeldud äärepits. Ehtne Haapsalu sall peab mahtuma läbi naisterahva kuldsõrmuse.

Haapsalu rätikute kudumine sai alguse 19. sajandi algupoolel. Sajandi keskpaigaks oli pitsivahusest Haapsalu rätist saanud jõukate suvitajate – nii aadlidaamide kui ka pürjeliprouade ihalus. Köneldakse, et 1859. aastal kingitud kookospähkli koorde mahtunud pitssall Vene keisrinna Maria Aleksandrovna nimepäevaks. Kudumine andis kohalikele naistele tööd ja leiba. Pere võis talve jooksul valmis kududa kuni 80 rätti. Salle-rätte viidi müügiks Tallinna, Riiga ja Peterburi.

Pärast Eesti Vabariigi loomist pidas Haapsalu linnavalitsus kuurordi edendamisel oluliseks ka Haapsalu kaunite pitssallide tutvustamist. Nii sai tavaks kinkida auväärsetele linnakülalistele Haapsalu rätte. 1932. aastal anti Rootsi kroonprints Gustav Adolfile spetsiaalselt tema jaoks valmistatud rätik. Julie Valdmanni kootud rätiku mustrit hakatigi nimetama kroonprints mustriks.

Tänu tugevale traditsioonile ja vanade meistrite olemasolule jätkus kudumistöö ka 1950.–1960. aastatel. Esialgu tegeles Haapsalu sallide kudumisega tööstus- ja teeninduskombinaat „Haapsalu”. Nõudluse suurenedes hakati rohkem kasutama kudumisaparaati. Ehedast rahvuslikust käsitööst jäi heal juhul alles vaid käsitsi valmistatud äärepits. Vanad sallikudumistaditsioonid tõsteti taas au sisse, kui 1966. aastal hakkas sallide valmistamisega tegelema rahvakunstikoondise UKU kohalik osakond. Läbi aegade kuulsaim sallimeister on Linda Elgas, kes on kudunud üle tuhande Haapsalu räti ja salli, mõelnud välja mustreid ja õpetanud kudumist paljudes käsitööseltsides ja ringides. Tema rätid jõudsid 1967. aastal Montreali ja 1970. aastal Pariisi maailmanäitusele.

Et sirguks noorem põlvkond sallikudujaid, korraldatakse alates 1997. aastast Valge Daami päeval Haapsalu salli päevi. Demonstreeritakse Haapsalu salli teemalisi kootud esemeid, korraldatakse õpikodasid ja 1999. aastast peetakse ka kudumisvõistlust. Sallikudumist õpetatakse nii Haapsalu gümnaasiumis kui ka Haapsalu kutsehariduskeskuses.

Taastunud on ka traditsioon austada linna väarikaid külalisi Haapsalu salli kui omapärase meenega. 1992. aastal, kui Haapsalut külastas Rootsi kuningas Carl XVI Gustav, kingiti kuninganna Silviale piibelehekirjaga sall. Sestpeale sai see muster Silvia kirja nimetuse. 2004. aastal kodus Linda Elgas Haapsalut külastanud kuningas Carl XVI Gustavile tema isa järgi nime saanud kroonprintsimustrilise räti. Ka presidendiprouad Ingrid Rüütel ja Evelin Ilves on Haapsalut külastades saanud selle erilise meene osaliseks. Nendenimelised mustrikirjadki muutuvad osaks pärimuskultuurist.

2001. aastal andis Linda Elgas Haapsalu Käsitööselti toel välja raamatu „Haapsalu rätikud“. Eesti Rahvakunsti ja Käsitöö Liit austas teda samal aastal Pärandihoidja tiitliga. 2008. aastal avaldas Haapsalu salli teemal raamatu ameeriklanna Nancy Bush, kes oli käinud mitu suve Haapsalus sallimeistrite nippe, mustreid ja raamimist õppimas. Ka tema õpetajaks oli Linda Elgas. 2009. aastal ilmus käsitööõpetaja Siiri Reimanni ja sallimeistri Aime Edasi sulest raamat „Haapsalu sall“, mis on seni kõige põhjalikum käsitus nii salli ajaloost, mustritest kui ka kudumisõpetusest. Raamatu autoreid tunnustati Läänemaa Kultuuripärli preemiaga.

Haapsalu Rätiku Muuseum asub Haapsalus Ehte tänav 4. Foto – Anna Elisabeth Lõuna

1. Kuidas on ajalugu mõjutanud Haapsalu salli arengulugu?

2. Missugused traditsioonid on välja kujunenud seoses Haapsalu salliga?

3. Mis näitab Haapsalu salli elujõulisust 21. sajandil?

4. Kuidas on saavutatud Haapsalu salli traditsioonide jätkumine?

5. Kuidas talletatakse teie kodukohas ainelist pärimuskultuuri?

Haapsalu raudteetamm ja Läänemaa tervisetee

1905. aastal avati Keila-Haapsalu raudtee. Tollal oli see vajalik nii militaarotstarbel kui ka turismi edendamiseks: raudteed mööda sai tuua kiiresti vägesid Läänemere rannikule, teisalt ühendas see tuntud koorrti Tallinna ja Peterburiga.

Nõukogude aja lõpuks oli raudtee amortiseerunud ja reisirongiliiklus muutus üliaeglaseks. Plaanimajanduselt turumajandusele üle läinud taasiseseisvunud Eestil polnud piisavalt raha, et raudteed renoveerida. Ka reisijate arv oli nii väike, et dotatsioonideta poleks raudteeliiklus end ära tasunud. Tollane

majanduspoliitika aga välistas riigipoolsed juurdemaksud. 22. septembril 1995 suleti Haapsalu-Riisipere raudteelõik reisiliikluseks. Leinapärgade ja sildiga „Hüvasti, Haapsalu!“ dekoreeritud diiselrong jäi viimaseks reisirongiks Haapsalu-Riisipere liinil. Keilast Riisipereni toimis endistviisi elektri- ja kaubarongiliiklus, kaubavedu jätkus ka Riisipere-Haapsalu lõigul.

1997. aastal müüs Eesti Erastamisagentuur Riisipere-Haapsalu raudteelõigu sümboolse 5300 krooni eest Läänemaa ettevõtjale Aarne Taalile. Uus omanik lootis saada raudtee käigushoidmiseks riigipoolset abi, seda aga ei tulnud. Kaubavedude maht raudtee kehva seisukorra tõttu vähenes ja tõi omanikule loodetud kasumi asemel pigem kahjumit. Raudteerööpad ja liiprid olid vananenud. Samas olnuks nende väljavahetamine keeruline, sest puitliipritele sobivaid relse enam ei toodetud. Seetõttu tulnuks kasutusele võtta betoonliiprid, mis omakorda tähendanuks lisakulu.

2004. aastal võttis omanik liiprid ja rööpad üles ja müüs need maha. Raudteetammis säilitamiseks rajati sinna tervisetee. Tervisetee rajamise kulud võtsid kanda nii endise raudtee omanik, Haapsalu linn kui ka kõik vallad, mida raudteetamm läbib. 64-kilomeetriline teelõik kaeti killustikuga ja avati 2008. aastal jalakäijatele ja jalgratturitele.

Ideest raudteeliiklus Haapsallu tagasi tuua pole loobutud tänini. Hinnanguliselt läheks raudteelõigu taastamine maksma umbes 35 miljonit eurot. Lisaks oleks vaja uuendada ka raudteejaamu või ehitada täiesti uued jaamakompleksid. Taastatud raudtee saaks tegutseda vaid dotatsioonide toel. 2011. aasta Riigikogu valimiste eel lubasid mitu erakonda Rohuküla-Haapsalu-Keila raudteeliini taastada. Üks poliitikutest kutsus raudteeliini rajamise nimel üles koguni peatama Eesti Rahva Muuseumi ehitamine.

Infotahvel Haapsalu raudteejaamas.
Foto – Kalle Lõuna

<http://tervisetee.blogspot.com/>.

http://www.westest.ee/index.php?option=com_content&task=view&id=91&Itemid=129.

Rannarootsi keskus

Foto – Kalle Lõuna

2008. aastal sai teatavaks plaan rajada Haapsalu linna piirile suur kaubanduskeskus. Kava tekitas kohalikes elanikes vastandlikke tundeid. Ühelt poolt arvati, et on tore, kui Haapsalu lähistele ker-
kib suur kaubanduskeskus. Samas oli ka pessimiste, kes kahtlesid, kas niivõrd suure keskuse jaoks on 11 tuhande elanikuga Haapsalus üldse turgu. Loodeti siiski, et keskuses hakkavad peatuma ka Hiiumaale suunduvad või sealt tagasipöörduvad turistid.

Et keskus kavandati alale, kus asus kunagise Uuemõisa ratsapargi tammik, tähendas see mitmesaja-aastaste puude hävitamist. Kaubanduskeskuse pooldajad märkisid, et võsastunud ja liigniiskuse all kannatava ala muutmine pargi- ja puhkealaks nõuaks piirkonna kuivendamist ning ka sellisel juhul häviks kasvutingimuste muutumise tõttu enamik tammesid ning kannataks looduskooslus. Ehitajad nõustusid säilitama osa tammedest. Osa langetatud puudest anti puulaevaseltsile Vikan laevade ehitamiseks rannarootsi tavade järgi.

4. novembril 2009 pandi hoonete nurgakivi ning 26. märtsil 2010 avati 8000 ruutmeetri suuruse üüripinnaga Rannarootsi nime kandev keskus. Kokku loodi keskuse ehitamisega ligi 100 töökohta, mis on Haapsalu jaoks märkimisväärne. Avapäeval oli keskuse külastajaid 10 600 ehk peaaegu sama palju kui Haapsalus elanikke. Arhitektuuriliselt iseloomustab hoonet funktsionaalsus. Nii keskuse fassaadil kui ka sisekujunduses kohtab stiliseeritud kala motiivi. Ilmselt püütakse sellega tekitada „rannarootsi hõngu“. Keskuse ühes boksis oli mõnda aega avatud rannarootsi kultuuri ja laevaehitustraditsioone kirjeldav väljapanek, kuid sügavamad seosed rannarootsi kultuuriga kaubanduskeskust ümbritseval paikkonnal puuduvad.

1. Kuidas püüdsid ärimehed Rannarootsi keskuse rajamisel võita kohaliku elanikkonna usaldust?

2. Nimetage Haapsalus ja Uuemõisas paiknevaid suuremaid kauplusi. Kas konkurents kaubanduses on suur või pigem väike? Põhjendage oma arvamust.

Kauplused: _____

Konkurents on
Suur Väike

Põhjendus: _____

3. Arutlege, mis on uue kaubanduskeskuse head ja halvad küljed.

4. Kirjeldage Rannarootsi keskuse arhitektuuri. Võrrelge seda mõne teise kaasaegse kaubanduskeskusega.

5. Andke hinnang 21. sajandi kommertsarhitektuurile Eestis.

Haapsalu piiskopilinnuse restaureerimine

Haapsalu linnuse restaureerimise alguseks võib pidada toomkiriku taastamist aastatel 1886–1889. Siis oli eesmärgiks eelkõige vana kirikuhoone otstarbekohane kasutuselevõtt, mitte selle säilitamine võimalikult esialgsel kujul. Toomkirik sai uue portaali, kiriku põrandast eemaldati hauaplaadid ning seintel võeti maha vana krohv: koos sellega hävitati ka keskajal kiriku seinu kaunistanud freskomaalingute säilmed. Õnneks säilitati kirikusaali poolsammaste taimornamendiga kapiteelid, mis on pärit kiriku ehitusajast 13. sajandist.

1970. aastateks olid tekkinud uued seisukohad linnuse edasise kasutamise kohta: säilitada maksimaalselt ajaloolist ehituspärandit ning kohandada linnus tervikliku ansamblina turismi ja kultuuriürituste vajadustele. Lagunev toomkirik kavatseti ümber ehitada kontserdisaaliks, konvendihoones pidid koha leidma kontserdisaali abiruumid ja muuseum, suurele õuele taheti rajada vabaõhu amfiteater.

Alles Nõukogude režiimi lagunedes avanes 1990. aastal võimalus avada toomkirik tema õiges funktsioonis – pühakojana. 1990. aastate alguseks olid konvendihoones allesolevad ruumid pinnasest tühjaks veetud ja läänetiib saanud raudbetoonlaed, Vahitornile aga ehitatud uus kiiver ja terrassidele ajutised varikatused.

Kui veel 1990. aastatelgi rajati lagunened ruumide asemele uusi ruume (nt läänetiivas, kus on praegu relvasaal koos koridoriga, millele on peale ehitatud raudbetoonlagi) ja eesmärgiks oli vaid püüda jäljendada vana, siis 21. sajandil on piirangud muutunud palju karmimaks. Tänapäeval on muinsuskaitse eesmärgiks esmajoones originaali säilitamine ehedal kujul. Linnuses toimuvad eelkõige müüride konserveerimistööd, kus tohib kasutada vaid lubimörti. Betoon on lubatud ainult hädavajadusel, eeskätt vajuvate müüride toetamiseks. Uusi osi vanale juurde ehitada ei tohi või kui see on vajalik, peab see selgelt vanast eristuma. Kõike seda on järgitud ka Haapsalu linnuses, kui konserveeriti Osutorni- ja Lõunavärava vaheline müüri lõik koos Kodaniketorniga ning Peavärava- ja Poolkuutorni vaheline sakmetega müüri lõik koos Peavärvatorniga. Heaks näiteks vana ja uue kokkusobitamise kohta on Poolkuutorn, kus torn konserveeriti ja torni ronimiseks ehitati õhuline raudkonstruktsioonist trepp koos kahe platvormiga.

Piirangud on ka õueala kasutamisel. Nii ei tohi õuele rajada ehitisi, mis varjutaksid linnust. Igal kaevetööl, mis ulatub sügavamale kui 30 cm, peab tegema järelevalvet arheoloog. Kõik kaev- ja ehitustööd peavad olema loomulikult muinsuskaitsega kooskõlastatud. Ka uusi puid ei tohi õuele istutada, sest puude juured lõhuvad ringmüüri ja muldvallide all olevaid bastionimüüre. Seega on eesmärk hoida ära edasist lagunemist, et säilitada üle seitsmesaja-aastane linnus veel vähemalt järgmiseks seitsmesajaks aastaks.

Poolkuutorn enne restaureerimist. Torniruum oli kaetud paksu pinnasekihiga, müüritise äärekivid lahti.
Foto – Tõnis Padu

1. Iseloomustage restaureerimise põhimõtteid eri aegadel. Esitage iseloomulikke näiteid.

Aeg	Iseloomustus ja näited
19. sajand	
1920.–1930. aastad	
Nõukogude aeg	
Tänapäev	

2. Tooge näiteid, kuidas on inimene oma tegevusega linnust kahjustanud.

3. Mis on linnuse enim restaureeritud objekt?

4. Miks on oluline ehitismälestiste säilitamine algsel kujul?

Haapsalu Valge Daam

Haapsalu toomkiriku lõunaseina külge ehitatud ristimiskabeli ümmargusele aknale ilmub augusti täiskuuöödel naisterahva kuju, keda on hakatud nimetama Valgeks Daamiks. Kas taoline omapärane valguslahendus on ehituslikult planeeritud või juhuslik, pole teada. Hea õnne korral võib Valget Daami näha ka veebruaris päevasel ajal.

Valge Daamiga seonduvast legendist kirjutatakse Läänemaa muuseumi koduleheküljel järgmist: „Keskajal, kui siinmail Saare-Lääne piiskop valitses, pidid kõik toomhärрад kloostri seaduse järgi kasinalt elama ja naistele oli piiskopilinnusesse tulek surmaahvardusel ära keelatud. Juhtus aga nii, et ühe toomhärра ja Eesti soost tütarlapse vahel puhkes kirglik armastus. Et noored teineteise läheduses igatsesid olla, tõi toomhärра tütarlapse poisirõivastes kirikukoori lauljaks. Kauaks ajaks jäi see saladuseks, aga ühel päeval tuli pettus siiski avalikuks. Piiskopi kohtuotsus oli ränk: toomhärра heideti linnuse vangikongi nälga surema ja tütarlaps müüriti elusalt poolelioleva ristimiskabeli seinale. Õnnetu naise kaeblemine oli kostnud veel mitu päeva, kuni ta kustus. Aga naise hing ei saanud rahu ja nii ta käib juba sajandeid oma armastatud meest ristimiskabeli aknal leinamas, armastuse surematust tõestamas.“

Foto – Kärolin Vallimäe

Haapsalu valge kummituse esmamainimine ulatub juba keskaega. 1535. aastal kirjutas Brandenburgi markkrahvi Wilhelmi pojaülem Meineke von Schierstedt markkrahvi vennale kirja, milles kirjeldas markkrahviga Haapsalu toomkirikus juhtunut. Nimelt olla too kohanud seal punase sametiga palistatud valges rüüs naise viirastust, mida markkrahv pidanud kuradiks. Haapsalu linnusesse sisse müüritud naisterahva legendi kirjutas esimesena 1861. aastal üles balti-saksa etnoloog Carl Friedrich Wilhelm Russwurm (1812–1883), kes olevat seda lugu kuulnud ühelt saksa soost Haapsalu kodanikult. Valge Daami nimetus sündis mõnevõrra hiljem. Saksa kultuuriruumis on *Weisse Frau* sagedane aadlilosside kummitus.

Tänapäeval on Valge Daami nimetus seotud kõikvõimalike toodete, aga ka autoralli, vehklemisturniiri, tantsuklubi ja kogunisti Lions Clubi Haapsalu naissektiooniga. Kui Haapsalu Wiedemanni Gümnaasiumi õpilane Kärolin Vallimäe 2011. aasta kevadel õpilasuurimuse tarbeks esitas eakaaslastele küsimuse: „Kas Valge Daam on müüt või tegelikkus?“, pidas seda reaalseks tervelt 46% noortest.

Igal aastal augustis toimub Haapsalus Valge Daami festival ja etendub teemakohane vabaõhulavastus. Valge Daami näidendite traditsioon sündis juba enne Teist maailmasõda. 1937. aasta suve etendusest kirjutas sama aasta 20. juulil ka „Lääne Elu“. Tollane ajakirjandus kritiseeris etenduse korralduslikku poolt ja Valge Daami ülemäärast modernsust. Samuti ei meeldinud teatrikriitikule, et meespeategelase dramaatiline hukkamine toimus kulisside taga. Valge Daami etendus on tänaseni vanim järjepidevalt lavastatud vabaõhuetendus Eestis, seda mängitakse igal suvel alates 1979. aastast vahelduvate stsenaariumide, lavastajate ja näitekoosseisudega.

Legendi tagamaadega saab tutvuda ka Haapsalu piiskopilinnuse muuseumis paiknevas Valge Daami vanglas.

<http://www.haapsalulinnus.ee>

JUHAN KREEM, Valge Daam, Brandenburgi markkrahv Wilhelm ja keskaegse Liivimaa reformikatse. – Läänemaa Muuseumi toimetised X. Haapsalu, 2006, lk 55–61.

1. Selgitage, kes või mis on Valge Daam.

2. Millisest ajast pärinevad teated Valgest Daamist?

3. Nimetage Valge Daami nimelisi üritusi või tooteid.

4. Millal ja kus on kõige parem Valge Daami kujutist vaadelda?

5. Milliseid ajalooliste objektidega seotud kummituslugusid on Eestis veel teada?

Pühad haavad ja tervisemuda

Haapsalu linna kohal oli aastasadu olnud püha hiis – haavasalu. Kuid kas ei austanud inimesed siin küllalt jumalaid või oli jumalate endi juures midagi korrast ära: meri hakanud mässama ja kõue-raksatuste saatel uhtunud üle püha hiie, mattes selle. Kõik siin elanud inimesed rännanud kuhugi mujale.

Ainult ühte – vana Manatarka, hiie preestrit, kutsunud tagasi püha salu. Siin läinud ta vette, et oma jalgadega puudutada püha hiie pinnast. Sellest kokkupuutest tundnud vana pühak, kuidas temasse hakanud voolama uut jõudu, süda kiiremalt lööma, sirgunud väsinud ja kõverad liikmed. Nüüd rutanud ta jooksujalul ka teistele suurt rõõmu kuulutama. Sellest teada saanud, asusid inimesed tagasi mereranda püha haavasalu kohale, kus hiis küll kadunud, kuid õnnistav mõju püsinud. Sest ajast otsivad ja leiavad inimesed üle maailma siit jõudu ja kosumist. See on osasaamine tervisemu-dast, mis on pühadest haabadest tekkinud.

SA Haapsalu Piiskopilinnus. <http://www.haapsalulinnus.ee/?id=1086>.

Legend isatapja hauast

Ühel rüütli oli kaks poega, kes pikemat aega olid viibinud sõjas. Nooremale pakkus sõda niipalju lõbu, et isa suutis teda kodus hoida suuri vaevu, meelitades raha ja varandusega. Kui isa teda noomis pillava ja lodeva eluviisi pärast, ei meeldinud see pojale ning ta kandis isa vastu salajast viha.

Kord läks isa jahile ning poeg jälgis teda. Lühikese sõnavahetuse järele surmas ta auväärse rauga, kelle laiba peitis metsa. Pika otsimise järele leiti kadunu ning kahtlus mõrtsukatöös langes poegadele. Pojad kutsuti Haapsalu kirikusse, kus nad pidid tunnistama oma süütust. Käsi surnu rinnal, vandusid mõlemad vennad, et nad ei ole isa tapnud. Noorem lisis juurde, et kui tema on süüdi, ta ei saa altari juurest edasi minna üle kolmekümne sammu.

Kuigi surnu haavadest seepäele hakkas voolama verd, jäi noorem vend endasse kindlaks ning lahkus kirikust. Vaevalt oli ta altarist eemaldunud kolmkümmend sammu, kui ta kukkus maha nagu välgust tabatu ning kohkunult piiskopile tunnistas üles oma süü. Kohe seepäele ta suri ning maeti sinnasamasse kohta.

SA Haapsalu piiskopilinnus. <http://www.haapsalulinnus.ee/?id=1086>.

Joobnud härg

Paljude aastate eest piirasid poolakad Haapsalu lossi. Kuigi lossist viis maa-alune käik Uuemõisa, oli siiski raske hankida toiduaineid, sest maad kurnas nälg ning piiramine kestis juba seitsmendat aastat. Elanikud otsustasid abiks võtta kavaluse. Viimastest humalanatukestest keetsid nad kange õlle, jootsid sellega ainsat järelejäänud härga niipalju, kui ta tahtis ning talutasid teda siis lossi müüride ääres. Joobnud härg mõirgas rohkem, kui seda harilikult teeb terve härjakari. Kui poolakad kuulsid härja metsikut mõirgamist, järeldasid nad, et lossis on toidutagavara veel küllalt ning lõpetasid piiramise.

SA Haapsalu piiskopilinnus. <http://www.haapsalulinnus.ee/?id=1086>.

Legend Virtsu (Werder) nime saamisest

Ordumeister, kes oli [13. sajandil] oma väega Sakalast teel Lääne-Eesti saartele, jõudis Karuse tammehiest vee äärde, kus madala veeseisu tõttu oli hõlbus edasi lähedasele saarele minna. Läbinud suhteliselt väikese maa-ala pool põiki saare edelakaldasse, näinud ordumeister põhjapool voogavat suhteliselt kitsast Väinamerd, läänes aga penikoorma kaugusel taas maad, kuid lõunas otsatut veevälja. Nii pidanudki vaenuvägede juht Suurt väina ekslikult laiaks jõeks, saart aga, millel ta oma saatjaskonnaga viibis, selle jõe suudmealal asuvaks laiuks – Werderiks (sks. keeles: *Werder* – jõelaid, saar)

http://www.virtsu.ee/artiklid/1997_11-Leiumaa.html.

Originaal: MART LEIUMAA, Lääne-Elu, 05–11.11.1997.

Jacob De la Gardie

Haapsalu lossi omanik Jacob De la Gardie oli õieti ettevõtlik mees, kuid kõiki toiminguid teostas ta äärmiselt pikaldaselt, rahulikult ja järelemõtlikult. Seetõttu andsid eestlased talle Laisa Jaagu hüüdnime.

Kord oli krahv parajasti saunas, kui ta adjutant teatas suure vaenlasväe liginemisest. Krahv keeras rahulikult teisele küljele ja vastas: „Nad oodaku senikaua, kui ma olen saunast väljas!“ Ilma mingi ruttamiseta pesi ta end siis edasi. Saunast väljunud, ligines ta vaenlastele ning võttes kaasa hariliku peapadja, sõnas seda avades: „Välja, välja, hobu ja mees!“ Padjast võetud suled lendlesid tuules ning igaüks neist muutus ratsanikuks ühes hobusega. Niiviisi oli vaenlane peagi võidetud.

Kord puudus krahvil jällegi sõjavägi. Kuna vanakurat oli krahvi liitlane, ronis see kirikukatusesele ning hakkas säält laastusid maha kiskuma. Iga hoobi juures hüüdis vanakurat: „Hobu ja mees!“ Mahakukkuvad laastud muutusid kõik ratsanikkudeks ning krahv võitis lahingu.

Saadan aga nõudis säärase abi eest oma osa ning käis mitu korda vana sõjamehe hinge ära toomas. Krahv lamas aga voodis ning palus kurja sõpra, et see senikaua ootaks, kuni krahv on täielikult riietunud. Vanakuri töötas seda, kuid kauem enam oodata ei lubanud, kuna varem oli teda sarnaste ettekäanetega juba mitmekordselt petetud. „Tubli,“ vastas krahv, „küll ma nüüd selle eest juba hoolitsen, et oleksin alati lõplikult riietumata!“ Siitpääle puudus krahvi riietuse juures alati mingi ese, kas sukapael, kaelarätik või üks saabas. Vanasaadan käis teda tihedasti külastamas, kuid pidi alati tagasi minema pettunult. Alles hiljem vabastasid taevased võimud vana rauga sellest kurjast sidemest. Krahv ehitas Stockholmi ilusa Jakobi kiriku ning palvetas kaua altari juures. Sel puhul oli selgesti kuulda vankrikolinat ning kivipõrandast kerkisid üles leegitsevad tulekeeled. Arvatavasti tegi niisugust tempu vanakurat ise, kes ärritas ennast ohvri kaotsimineku üle.

Läänemaa muuseum. http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=article&id=1056:jacob-de-la-gardie&catid=61:de-la-gardied-&Itemid=234.

Kuningatoa legend

1351. aastal saabus Rootsi kuningas Magnus Haapsallu piiskopiga läbirääkimistele. Kuningale olid ette valmistatud uhked ruumid linnuse edelanurgas. Kuid ootamatult ilmnes ettearvamatu takistus. Kuningaga koos saabus ka kuninganna. Kloostrireeglite järgi ei lubatud naisterahvaid toomhärade

elupaika, st Haapsalu piiskopilinnusesse. Reeglites oli sõna-sõnalt kirjas: „... ja mitte ühegi nais-terahva jalg ei tohi astuda üle kloostri läve.“ Nüüd oli häda suur. Ei saa ju kuningapaari lahutada ega kedagi värava taha jätta — see oleks rahvusvaheline skandaal ning võiks väga kurvalt lõppeda. Asusid siis õpetatud toomhärрад reeglite kallal pead murdma. Kuidas neist reeglitest kõrvale hii- lida, et hunt oleks söönud ja lambad terved? Ja välja mõtlesid. Kuninganna asetati kandetooli ja tassiti üle läve.

SA Haapsalu Piiskopilinnus. www.haapsalulinnus.ee/?id=108.

Hanila kirik

Hanila kiriku ehitamine pole kuigi ladusalt läinud. Mis päeval paika pandud, see öösel ära tassitud. Käidud siis Sõrves targa juures nõu küsimas. See õpetanud, et tuleb välja valida kolm musta härga, panna neile koorem järele ja saata omapead minema. Kuhu jäävad pidama, sinna tuleb hakata ehi- tama. Mõned verstad enne Virtsut jäänudki härjad väikesel künkal seisma. Seal hakatudki ehitama ja töö edenenu- d ka paremini. Ehitustööde ajal antud vali käsk noor neiu kiriku seina sisse müürida. Selle täidesaatjad aga otsustanud inimese päästa ja müürida seina sisse hane. Sellest peale hakatud maakohta kutsuma Hanilaks.

Läänemaa muuseum.

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=104&Itemid=251

Kolovere munk

Sellest on juba palju aastaid tagasi, kui ühel õhtul keegi ohvitser Kolovere lossi tuli. Lossi omanik krahv Buxhövdén võttis tulija lahkesti vastu ja käskis teda ööseks sinna jäeda, mis juures ta aga ütles, et tal muud kambrit võimalik ei olla anda, kui seda, mis lossi teises otsas on ja milles mõni- kord tontisi nähtavat. Ohvitser oli sellega üsna rahul ja arvas naljatades et tal siis vähemalt seltsili- sigi olla ja heitis julgesti magama. Kesk öösel kuulis ta aga iseäralist kahinat ning silmi lahti tehes nägi ta enese ees munku seisvat, kes talle märku andis enese järele tulla. Ohvitser tegi seda ja munk viis teda läbi pikkade käikude ühte nurka, kust ta krohvi seina küljest maha löi ja salalise seinakapi ukse avas. Säält võttis ta suure võtme, andis selle ohvitseri kätte, kutsus teda lossist välja ja viis teda lossivärava ees oleva väikese künka pääle. „Siin“, ütles ta, „kaevake lahti, ja kui suure raudukse juurde jõuate, siis avage uks selle võtmega.“ Seda üteldes kadus munk ära. Ohvitser langes suurest meelte ärritusest tabatud maha ja minestas ära. Kui ta teisel hommikul ärkas, siis oli võti, mida prae- gugi veel Kolovere lossis alal hoitakse, ta käes ja ta jutustas öösist juhtumist. Järelekaevamist aga ei arvatud mitte sündsaks ette võtta.

Läänemaa muuseum.

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=110&Itemid=272

Tatarlased Vormsis

Kui vene kindral Totmakov Läänemaal Vigala, Lihula, Kolovere ja Haapsalu lossid oli ära võitnud, siis käisivad ta sõjamehed venelased ja tatarlased ümberkaudu tapmas ja riisumas ning tulivad ka Vormsi saarele. Borby külas põgenesivad inimesed küla lähedal oleva suure Smäeni kivi otsa ja tõrjusivad vaenlasi, neile keevavett kaela valades, enestest ära. Kerslättis kaevasivad talupojad metsa sügavad augud ja peitsivad endid nendesse. Kohaline pastor põgenes tatarlaste eest vihtlemise sauna, aga need süütasivad sauna põlema ja põletasivad pastori elusalt ära. Kiriku paberid ja dokumendid hävitati ära ja kirikuriistad viidi Saaremaale. Mujal külades aeti inimesed majadesse ja põletati niisamati elusalt ära. Meestel nüliti nahk seljast maha ja naistel lõigati rinnad ära. Kõik, keda kätte saadi, tapeti ära, sest ülema vali käsk oli: mitte kellelegi armu anda! Üks soldat tuli tühja tuppa, kust kõik elanikud välja olivad põgenenud ja ainult imeva lapse hälli sisse mahajätanud. Lapsukene sirutas soldatile naeratades omad käekesed vastu, nii et see juba liigutatult ümber tahtis pöörata ja toast välja minna. Korruga tuli talle aga ülema vali käsk meelde, ta lükkas hälli kummuli ja pistis lapse läbi hällipõhja odaga surnuks.

Läänemaa muuseum. http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=110&Itemid=272.

Magav kuningas

Paljude aastate eest vallutas üks Taani kuningas väevõimuga Vormsi saare ning tuli Norby külasse öömajale. Enne magamaheitmist sõnas ta talurahvale: „Kui ma öösi saan hästi magada, siis ei tee ma sellele külale midagi halba, muidu aga lasen ta homme tuhaks põletada.“ Otsekohe vaibus kogu liikumine, loomad talutati kaugemale, kuked viidi metsa, nõnda et varsti oli kogu ümbruskonnas rahulik vaikus ning kuningas sai mõnusasti uinuda. Pererahvas istus ise kartlikult kuulates eeskõjas, et iga esilekerkivat segamist kohe kõrvaldada.

Kesköösi kuulis perenaine nagu mingit kahtlast tiksumist kuninga enda magamistoast. Väriseva südamega hiilis ta tasakesi sinna ning hämaras kuuvalguses nägi laual midagi, millest tuli korrapärane kribin ja tiksumine. Arvamises, et see on hiir, mis näris kuninga riideid ning võis koguni teda üles äratada, lõi ta käega sellele kohale tugeva hoobi ja purustas niiviisi kuninga taskukella.

Hommikul päikesetõusu ajal oli kuningas alles veel sügavas unes. Ärgates tundis ta ennast nii kosunud ja rahuldatud, et andis käsu, külaelanikkude vastu mitte tarvitada karme abinõusid. Riietumise juures märkas ta ootamatult, et tema taskukell oli lõhutud. Kohe laskis ta pererahva tulla oma juure ning määras neile ilma pikema jututa raske karistuse. Värideses langes nüüd perenaine tema ette põlvili, rääkis oma murest kuninga unerahu eest ning saatuslikust eksitusest. Naine palus kuningalt pisarsilmil armu ja halastust. Naerdes naise teadmatuse üle, andestas talle kuningas ning külarahva tänuhüüete saatel sõitis kuningas jälle edasi.

Läänemaa muuseum.

http://www.muuseum.haapsalu.ee/index.php?option=com_content&view=category&layout=blog&id=111&Itemid=275.

Bussby pulm

Vormsist pärit muistendi Bussby külas toimunud pulmast on kasutanud Villem Ridala oma ballaadis „Vesihaldja mäng“. Ballaadi ümberjutustus on järgmine.

Bussbys peeti pulmi palju ja pikki. Ühte pulma, kus pulmalust oli tõusnud haripunkti, mängiti ja tantsiti, lauldi ja trallitati, hõisati ja karjuti, trambiti ja peksti, ilmus väike roheline mees, kes oli tulnud merest ja tahtis ka tantsida. Talle ei meeldinud torupillimängija mäng, ta haaras pilli ja hakkas ise mängima. Pulmaliste tants muutus meeletuks karglemiseks. Selle möllu ja mängu mõjul tõusis vesi ja uputas kogu Bussby küla ja selle elanikud, ainult peigmees ja pruut pääsesid eluga, sest peig jõudis haarata mõrja vööst ja tirida ta aidalakka. Kui vesi oli alanenud ja teiste külade elanikud kohale jõudsid, leidsid nad ainult pruutpaari elusana ja poodud pillimehe pulmamaja ukse piida küljest. Tema kõrval maas oli torupill. Küla hävitati elanike pattude karistamiseks.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Merelehmad

Muistend on aluseks Villem Ridala ballaadile „Sinine kari“, millel on kaks varianti.

I. Bussby mehed märkasid, et nende mereäärsel heinamaal on rohi söödud ja maha tallatud. Otsustati passima minna, et tabada öine lehmakarjataja. Kesköö paiku märkasid valvajad mehed, et merest tuleb maale kari vesihalle lehma. Hakati neid püüdma, kätte saada õnnestus ainult üks. Teised kadusid jälle merre. Lehm viidi küla lehmakarja, seal rahunes ta varsti ja sünnitas hiljem ka halli vasika. Merelehm käis suve läbi koos teiste lehmadega karjas, aga päevil, mil tormi mõjul meri mühises ja vahutas, jooksis ta mööda randa ja ammus abipaluvalt. Suve lõpul võeti kuulda ta hädakisa, merelehmad tulid taas maale ja viisid oma õe merre koos vasikaga ja kogu küla karjaga.

II. Ajal, mil von Helwig oli Vormsi mõisa rentnikuks (1796–1800) karjatas üks mees mõisa karja Bussbyholmi ehk Asplunda rannal. Korraga märkas ta, kuidas merest tuli välja seitse vesihalli lehma, kes segunesid teiste lehmadega. Öhtul läks viis neist jälle merre tagasi, aga kaks lasksid end vabatahtlikult mõisa ajada. Kui von Helwig kuulda sai, kuidas need hallid lehmad karja sattusid, ütles ta karjusele, et see võib nad endale jätta. Nendest „merelehmadest“ põlvnevad Vormsi parema piimaanniga lehmad.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Nõiad

Tavaliselt kujutletakse nõidu inetute ja kurjade vanaeitedena. Rootsis olid nõiad perenaised, kes elasid tavalist elu ja tegid oma igapäevast tööd, kurja tegid nad salaja, s. t nõidusid „kohakaasluse“ alusel. Ainult kord aastas kogus nende ülem – kurat – nad enda juurde Blåkulla mäetipule, kus nad andsid aru oma aastasest tegevusest. Aruandekoosoleku lõpul oli suur sööma-jooma- ja tant-supidu, kus oli igasuguseid esinemisi ja kus lõbutseti suurepäraselt. Sinna sõideti traditsioonilisel

nõiasõidukil – luual. Vormsis võisid ka mehed nõiad olla, kasutades ka teistsuguseid liiklusvahendeid. Sellest kõneleb alljärgnev muinasjutt.

Kärslätti noormees Anders oli kalu püüdmas. Öhtul laskis ta võrgud vette ja jäi paadiga samasse kohta hommikut ootama, et võrke välja võtta. Ühel öhtul märkas ta, et naabrimeeste paat, mis samas ligidal ankrusse jäi, oli kadunud. Hommikul oli aga paat jälle kohal. Järgmisel öhtul sidus Anders salaja oma paadi naabrimehe paadile sleppi. Öösel tundis ta, kuidas paat üha suurema kiirusega liikuma hakkas ja peagi õhku tõusis. Varsti oli ta Soome skääride kohal, siis paistsid juba järved, linnad ja tumedad metsad. Järsku nägi ta oma ees heledasti valgustatud mäetippu, mille nõlvakul maanduski ta paat. Sellel mäel olid nõiad oma ilgeima välimusega: seal oli inetuid inimesi, kuid ka vördjalikke loomi ja monstrumeid. Ehmunud Anders minestas ja kukkus paadi põhja. Kui ta üles ärkas, leidis ta end jälle oma võrkude juurest merel, kõrval oli ka naabrite paat.

Anders Lindströmi käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Trollid ja muud olendid

Trollid, pikkade sabadega, inetud ja õnnetud metsaelanikud, elasid koobastes ja padrikus perekonniti. Neile tunti kaasa, aga ka kardeti pisut, sest võis juhtuda, et mõni väga vana, väga kibestunud ja väga näljane troll võis alla neelata metsa ära eksinud lapse. Trollid olid muutunud vormslastele trullideks, eestlastele nõidadeks ja rootslastele hexadeks, kes olid eemaletõukavalt inetud ja omasid kõiki nõidade atribuute. Tomtid (näärivana) ja põialpoisid jõudsid siia alles 20. sajandi algaastatel koos rootsikeelse lastekirjandusega. Eestlaste libahuntidest ja nende tegudest olid vormslased teadlikud, kuid pole teada, et mõni Vormsi naine selle tükiga hakkama oleks saanud. Küll võis ta oma kurja silmaga ja pahatahtliku kiitmisega kurja teha. Kui naabrinaine kiitis su ahtrat lehma, tuli kohe soola tulle visata, muidu võis lehm hoopis ära surra. Nagu teised rahvad, nii nägid ka vormslased vaime, neid kiusasid luupainajad ja külastasid kodukäijad, kuid vormslasi ebausklieks nimetada ei saanud, sest neil oli oma usuga küllalt palju tegemist.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Muistend musträhnist

Ühe Villem Ridala ballaadile on aluseks muistend sellest, kuidas musträhn ilma tuli.

Koht oli rikas rannamailla. Varaline Vormsi'issa. Kuid perenaine oli ihne ja kuri, kes sõimas ja peksis tüdrukuid. Pühapäeval läks pere kirikusse ja peremees kutsus ka emandat kaasa, kuid see keeldus, sest kodus oli palju toimetusi, ka leiba oli vaja küpsetada. Selle tööga ta alustaski ja kui leivad olid küpsetatud, pani ta need tuppa jahtuma. Tuli kerjus ja ruttu kattis pereemand leivad linaga kinni. Kerjus palus tükikest värsket leiba, aga perenaine salgas leivateo maha. Ta astus tuppa ja paljastas ihnsa naise vale. Kerjus, kes oli jumalus, manitses perenaist tema pattude pärast: pühapäeval teeb ta tööd, kirikus ei käi, on halb oma teenijatega ja kerjusele ei raatsi anda leivatükikestki. Karistuseks muutugu ta rähniks, kes ainult raske tööga jõuab oma toidu juurde puukoore alla. Seda öeldes kadus kerjus ja tema järele lendas kisades uksest välja musträhn. Vormsi naise mustast ürbist oli ta saanud oma mustad suled ja punasest tanust pähe sulgedest punase pealae. Ka käib jutt saarel, et roherähn olla Muhu naine, kes samasuguse patu pärast linnuks muudetud. Seepärast on ta sulestikus samad värvid nagu Muhu naiste rahvarõivastelgi.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Viiking Orm

Ajal, mil Vormsi koosnes alles kolmest saarest, maandusid Islandi viikingid praeguse Håkabackani oosi juures ja asusid sinna elama. Nende juht, kasvult pikk ja sale, iseloomult kaval ja väljendustes salvav, sai meeskonna poolt nimeks Orm (madu). Muistendi viikingist mereröövlist Ormist on August Wilhelm Hupel kirja pannud 1790. aastal, pisut hiljem ka Carl Russwurm.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Meri annab

Tormi ajal võis kohata vormslasi mererannal jalutamas ja fribaiti (vaba saak, rootsi keele sõna *frib-rytare* tähendab mereröövli) otsimas. Rahututel aegadel oli fribait üsna mitmekesine ja rikkalik. Leiti piiritust, apelsine, toorkummi jm. Kõige rohkem uhuti rannale puitmaterjali, sest torm viis tihti tekilaadungi merre. Piirivalvurid ei suutnud vormslastele selgeks teha, et leiud ei kuulu neile. Nad ei piirdunud ainult sellega, mis lained randa tõid, vaid mõnegi rikkama Vormsi talu põhikapital oli saadud randunud laeva kaaperdamisest. Tuntumad on neist alljärgnevad ja esimene on Pürksi Rahvaülikooli rektor Kaleb Anderssoni poolt kirja pandud ja trükitud „Kustbon“ 1959. aasta märtsinumbri:

Ühel tormisel sügisööl jooksis Borrby alla laev madalikku. Päästepaadiga jõudsid läbimärjad ja külmunud mehed randa ning suundusid lähema talu tule poole, jätnud oma päästetud varanduse paati. Väga väsinuna jõudsid nad tallu, kus neid hästi vastu võeti ja aidati nagu merehädalisi ikka, anti sooja juua ja süüa ning kuivad riided selga ning pandi õlgedele magama, kus nad kohe uinusid. Järgmisel päeval oli ilus päikepaisteline pühapäev ja Borrby rahvas läks kirikusse. Teel märkas naaber, et tema üleaedne, selle talu peremees, kus merehädalised puhkasid, ei olnud kirikuliste hulgas. Kuna üleaedne oli väga usin kirikukäija, tundus see naabrimehele kahtlasena ja ta pööras tagasi. Kodus hiilis ta oma küüni ja piilus seinaprao läbi naabri poole. Kogu taluhoonete vaheline plats oli kaetud kuivama pandud „katariinadega“. Mees haaras reha, pistis selle seinamulgust välja ja sõna otseses tähenduses riisus endale raha kokku. Laeva kassast ja meremeeste varandusest, mis tormisel ööl päästepaadist ära korjati, sai talu jõukale järjele ja selle raha abil sai ka esimene vormslane kõrgema hariduse. Noormees saadeti Riiga õppima ja temast sai vormslaste esimese haritlaste põlvkonna looja.

Teisest röövliloost jutustab Katarina Glad

Fällarnast:

Oli varakevadine märtsikuu, mil lumi veel maas ja jää meres. Varahommikul sõitis naabrimees meile ja ütles, et Stapelbotnel olla laev karil. Rannajää ulatub laevani, nii et võib sõita reega juurde ja panna koorma peale. Teised juba sõitnud, tuleb rutata, et mitte ilma jääda. Isa sõitis kaasa. Öhtul pimedas jõudis ta tagasi. Regi oli täis mitmesuguseid lõunamaa puuvilju. Mis sorti need kõik olid, ei tundnudki siis, sest polnud selliseid asju varem näinud. Järgmisel hommikul tuli jälle naabrimees, kes tahtis teist koormat tooma minna. Isa aga vastas, et sellest rämpsust on küll. Lapsed arvasid sama ja imestasid, kuidas niisugused asjad võivad Peterburgi sakstele maitsta. Pärast olen mõelnud, et vist söödi siis apelsine ja sidruneid koos koorega, sellepärast nad ei maitsenud. Isa ei sõitnud

kaasa. Õhtul oodati minejaid koos koormatega tagasi, kuid keegi ei tulnud. Hommikul selgus, et tuul oli pööranud, jää rannast lahti kiskunud ja selle koos meestega ulgumerele triivitud. Mehed olid mitu päeva kadunud ja neid leinati kui hukkunuid. Siis pööras tuul ja lähenes jälle koduranda ja sellega koos ka kaaperdajad. Kuna niisugust jääretke ei olnud kavatsetud, polnud meestel moona kaasas ja suures näljas olid hobused reed ära söönud. Mehed aga söid apelsine ja sidruneid.

Mehed rannas märkasid, et selge ilmaga oli üks laev jooksnud karile. Niisugustel juhtudel ei püsinud ükski Vormsi mees enam kuival maal. Nad võtsid paadid ja sõitsid välja. Lipp tunnistas, et oli tegemist ühe inglismanniga. Laeva juurde jõudnud, pakkusid nad oma abi, aga kapten keeldus, sest tema arvates pidi tõus algama paari tunni pärast ja see tõstvat juba laeva ise lahti. Vormslased püüdsid kaptenile selgeks teha, et Läänemerel tõusu ega mõõna ei ole, aga see väitis jonnakalt vastupidist. Kui ta lõpuks taipas, et tõesti ei ole tõusu, mis ta laeva kergitaks, andis ta käsu osa laadungist merre visata, et sel kombel lahti pääseda. Vormsi mehed olid kohe valmis abistama, aga neid ei lastud pardale, valutava südamega vaatasid nad pealt, kuidas suhkru- ja jahukotid vette vajusid. Paluti, et kotte visatakse paatidesse, kuid kapten keelas ähvardusega neid madruseid, kes püüdsid seda teha. Siiski libises mõne meremehe käest „kogemata“ ka üksikuid kotte paatidesse ja mõni kott tiriti veestki välja. Suhkur riknes kiiresti, kotti imbus merevett ja ta vajus peagi. Jahukotis aga tekkis veest ja jahust taignakiht, mis takistas vee edasitungimist, nii et suurem osa jahust keskel rikkumata jäi. Laev siiski lahti ei saanud, kuna kapten ei arvestanud seda, et alus oli jäänud kinni madaliku välisserval ja tuul puhus ulgumerelt. Mida rohkem laev kerkis, seda kaugemale lükkasid lained teda kari otsa. Jutustaja lisas, et Vormsi mehed taipasid kohe selle manöövri lollust, kuid kiuste ei juhtinud kapteni tähelepanu sellele: inglased ise ju nii targad meremehed.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormslastest“.

Madude kuninganna

See oli ajal, mil Vormsi veel kuulus taanlastele. Üks rannakaitse ülem ratsutas läbi Söderby karjamaa. Ta kohtas kuldse krooniga madude kuningannat. Ülem võttis mõõga ja ühe hoobiga lendas pea krooniga õhku. Mees püüdis pea õhus kinni ja pistis põue, andis hobusele kannuseid ja põgenes, sest tema kallale tormasid sajad maod. Taanlane pääses, sest kõik need sisisevad, vingerdavad ja väänlevad peletised ründasid mehe punast mantlit, mis oli õlgadelt maha libisenud. Mantlist jäi järele vaid peenike punane tolm. Sel kohal olla praegugi muld punane. Madude kuninganna kroonitud pea kaitses taani ülemat ja temast sai üks võidukamaid ja kuulsamaid väejuhte.

ANDERS LINDSTRÖMI käsikirjast „Ormsö. Vormsist ja vormsilastest“.

Läänemaa muuseum

Kooli 2, 90502, Haapsalu
tel 47 37 065
e-post: info@muuseum.haapsalu.ee
<http://www.muuseum.haapsalu.ee>

Muuseum asub endises raekojas Lossiplatsi ääres. Püsiekspositsioon ja temaatilised näitused annavad ülevaate Läänemaa ajaloost.

Haapsalu piiskopilinnuse konvendihoone- muuseum, Sihtasutus Haapsalu Piiskopilinnus

Posti 34, 90504 Haapsalu
tel 472 5346, 51 84664
e-post: info@haapsalulinnus.ee
<http://www.haapsalulinnus.ee>

Muuseum hõlmab piiskopilinnuse konvendihoone, toomkiriku ja piiskopilinnuse varemed. Külastajatele on avatud Valge daami vangla, keskaja relvade ja raidkivide kollektsioon, keskaja kooliruum, alkeemialaboratoorium ja hospital ning kellatorn.

Eesti raudteemuuseum

Raudtee 2, 90504 Haapsalu
tel 473 4574
e-post: raudtee@jaam.ee
<http://www.jaam.ee>

Eesti raudteemuuseum asub aastatel 1905-1906 ehitatud Haapsalu vaksalis ning selle territooriumil. Jaamahoone kõrval on säilinud pagasiait, kaubaait koos platvormiga, veetorn, depoo, raudteelaste elamud, ambulatoorium, auruvedurite veevõtakraan ja pöörsild. Muuseumi kõige silmatorikavamateks eksponaatideks on auruvedurid.

Rannarootsi muuseum

Sadama 31/32, 90502 Haapsalu
tel/faks: 473 7165
<http://www.aiboland.ee>
e-post: ylo@aiboland.ee

Rannarootsi muuseumis saab tutvuda rannarootslaste kultuuri ja paadiehitamise traditsiooniga. Suviti korraldatakse ka paadisõite.

Evald Okase Muuseum

Karja 24, 90503 Haapsalu
tel 55 49024
e-post: eo.muuseum@gmail.com
<http://www.evaldokasemuuseum.ee>

Muuseum tutvustab Evald Okase loomingut. Eksponeeritakse kunstniku maale, joonistusi ja graafikat. Traditsiooniks on saanud Kuuma Klaasi Sümpoosion, suvekooli kunstikursused, laste kunstipäevad ning mitmekesine näituste programm.

Ants Laikmaa majamuuseum

Kadarpiku küla, 90801 Taebla, Läänemaa
tel 472 9756
e-post: laikmaa@muuseum.haapsalu.ee
<http://www.laikmaa.eu>

Läänemaalt pärit kunstnik ja kunstipedagoog Ants Laikmaa (1866-1942) oli eesti rahvusliku kunsti teerajajaid. Muuseumi esimesel korrusel on meistri elukäiku tutvustav väljapanek ja söögituba. Ülemisele korrusele jäävad ateljee, töö- ja magamistuba isiklike esemete ja etnograafilise vanavaraga. Meistri maja omapärane arhitektuur, suvemaja ja park moodustavad ühtse huvitava terviku.

Koela talumuuseum

Koela küla 90801 Taebla, Läänemaa
tel: 5661 3584
e-post: koela@taebla.ee

Koela talumuuseum paikneb 19. sajandi lõpul ehitatud Lääne-Eesti tüüpi rehielamus. Õuel asuvad saun ja riideait. Muuseum tutvustab külastajaile talumajapidamises kasutatud tööriistu ja tarbeesemeid, samuti antakse teavet ärkamisajast ning endisaegse Läänemaa talu elu-olust.

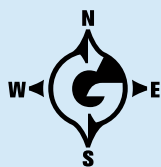
August Tampärgi nimeline Hanila muuseum

Hanila vald, 90102, Läänemaa
e-post: hanilamuuseum@hotmail.ee
<http://www.hanila.ee/muuseum/index.html>

Ekspositsiooni põhiosa on Porsiku talus mitme põlve jooksul säilitatud esemed, mis annavad pildi talukultuurist sadakond ja rohkem aastat tagasi. Eriti uhke on muuseumi rahvariiete kollektsioon. Vaadata saab lina- ja villatöötlemisvahendeid.

NR NIMI

- 1 Nõva kirik
- 2 Piirsalu raketibaas
- 3 Noarootsi kirik
- 4 Vormsi kirik ja kalmistu
- 5 Lars Johan Österblomi mälestuskivi
- 6 Vormsi Suuremõisa
- 7 Vormsi talumuuseum
- 8 Uugla kalmed
- 9 Koela talumuuseum
- 10 Palivere hiiekünnapuu
- 11 Mälestusmärk küüditatutele Risti jaamas
- 12 Ants Laikmaa majamuuseum
- 13 Haapsalu piiskopilinnus
- 14 Haapsalu vana raekoda
- 15 Haapsalu toomkirik
- 16 Haapsalu promenaad
- 17 Peetri maja Haapsalus
- 18 Anna Hedvig Bülli sünnikoht
- 19 Haapsalu veetorn
- 20 Haapsalu raudteejaam
- 21 Haapsalu Völlumägi
- 22 Haapsalu raadiotelegraafijaam
- 23 Rannarootsi keskus
- 24 Läänemaa tervisetee
- 25 Ungru mõis
- 26 Kiltsi sõjaväelennuväli
- 27 Koluvere linnus
- 28 Kullamaa kirik
- 29 Ridala kirik
- 30 Ridala Tubrilinn
- 31 Ehmja metsavennapunker
- 32 Keskvere mõis
- 33 Mälestustahvel Otto Tiefi valitsusele
- 34 Lihula linnus
- 35 Lihula mõis
- 36 Kokuta Liukivi
- 37 Karuse kirik
- 38 Kõmsi kalmed
- 39 Kaseküla kalmed
- 40 Hanila kirik
- 41 Karuse maalinn
- 42 Virtsu vasallilinnus

ISBN 978-9949-9276-0-9

9 789949 927609